

T. C. BAŞBAKANLIK
GAP
BÖLGE KALKINMA İDARESİ
BAŞKANLIĞI

BÖLGESEL KALKINMANIN
CAN SUYU:GAP

KARŞILAŞTIRMALI SOSYAL VE EKONOMİK YAPI
ARAŞTIRMASI

YÖNETİCİLER İÇİN ÖZET

SOSYOLOJİ DERNEĞİ

Ocak 2010
ANKARA

T.C. BAŞBAKANLIK
GÜNEYDOĞU ANADOLU PROJESİ
BÖLGE KALKINMA İDARESİ BAŞKANLIĞI

BÖLGESEL KALKINMANIN
CAN SUYU: GAP
KARŞILAŞTIRMALI SOSYAL VE EKONOMİK YAPI
ARAŞTIRMASI

YÖNETİCİLER İÇİN ÖZET

PROJE YÜRÜTÜCÜSÜ	: Prof. Dr. Birsen GÖKÇE
ARAŞTIRMA SORUMLUSU	: Prof. Dr. Aytül KASAPOĞLU
ARAŞTIRMACI	: Doç. Dr. Nilay ÇABUK KAYA
ARAŞTIRMACI	: Yrd. Doç. Dr. Zühal GÜLER

Sosyoloji Derneği
Ankara, Ocak 2010

BAŞBAKANLIK GAP BÖLGE KALKINMA İDARESİ BAŞKANLIĞI'NCA GAP'IN SOSYAL BOYUTU ÜZERİNE YAPILAN ARAŞTIRMA VE YAYINLAR

ODTÜ Sosyoloji Bölümü 1993	GAP Sulama Sistemlerinin İşletme-Bakım Yönetimi Projesi Sosyo-Ekonomik Çalışma , (Proje Yürütücüsü: Prof. Dr. Bahattin Akşit), Ankara: GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı.
Türkiye Ziraat Mühendisleri Odası 1993	GAP Bölgesi Toplumsal Değişme Eğilimleri Araştırması , (Proje Yürütücüsü: Prof. Dr. Muzaffer Sencer), Ankara: GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı.
ODTÜ Sosyoloji Bölümü 1994	GAP Bölgesi Nüfus Hareketleri Araştırması , (Proje Yürütücüsü: Prof. Dr. Bahattin Akşit), Ankara: GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı.
Sosyoloji Derneği 1994	GAP Bölgesi Baraj Göl Aynası Altında Kalacak Yörelere İstihdam ve Yeniden Yerleştirme Sorunları Araştırması , (Proje Yürütücüsü: Prof. Dr. Birsen Gökçe), Ankara: GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı.
Türkiye Kalkınma Vakfı 1994	GAP Bölgesi'nde Kadının Statüsü ve Kalkınma Sürecine Entegre Edilmesi Araştırması , (Proje Yürütücüsü: Doç. Dr. Ahmet Saltık), Ankara: GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı.
GAP İdaresi ve UNDP 1995	Sürdürülebilir Kalkınma ve Güneydoğu Anadolu Projesi Semineri Raporu , Şanlıurfa: 27-29 Mart.
GAP İdaresi ve Sosyoloji Derneği 1997-2000	Birecik Barajı'ndan Etkilenen Nüfusun Yeniden Yerleşimi, İstihdamı ve Ekonomik Yatırımlar İçin Planlama ve Uygulama Projesi, (Proje Yürütücüsü: Prof. Dr. Birsen GÖKÇE), Ankara: GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı.
Sosyoloji Derneği 2010	GAP Bölgesi'nde Karşılaştırmalı Sosyo-Ekonomik Yapı Araştırması , (Proje Yürütücüsü: Prof. Dr. Birsen GÖKÇE, Araştırma Sorumlusu: Prof. Dr. Aytül KASAPOĞLU), Ankara: GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı ve Sosyoloji Derneği.

Bu Çalışma TÜBİTAK-Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Grubu (SOBAG)'ın bir projesi olarak yapılmıştır.

İÇİNDEKİLER

TABLolar LİSTESİ	iii
KISALTMALAR	iv
SUNUŞ	v
BAŞLARKEN	vii
TEŞEKKÜR	x
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM: BÖLGE HAKKINDA GENEL BİLGİLER	4
1. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Sosyolojik Analizi.....	5
2. Tarihsel Koşullar	9
3. Doğu'ya Yapılan Yatırımlar.....	10
4. Bölgesel Eşitsizlik.....	12
5. GAP Bölgesi İle İlgili Gelişmeler ve GAP'ın Son Durumu	13
II. BÖLÜM: ARAŞTIRMA PROBLEMİ	16
1. Araştırmanın Konusu.....	16
2. Araştırmanın Amacı	18
3. Araştırmanın Kapsamı	19
4. Veri Toplama Yolu ve Teknikleri	25
III. BÖLÜM: ARAŞTIRMANIN BULGULARI	28
1. Sosyo-Demografik Özellikler.....	28
2. Nüfus Hareketleri.....	31
3. Sosyo-Ekonomik Yapı ve Sınıflar.....	34
4. Sosyo-Kültürel Yapı.....	44
5. Sosyal ve Psikolojik Yapı	50
6. Gap ve Değişme	53
IV. BÖLÜM: ÖZET, SONUÇ VE ÖNERİLER	59
KAYNAKÇA	63

TABLolar LİSTESİ

TABLO 1: GAP İllerinin Kır-Kent Nüfusları ve Tahmini Hane Sayıları (2000) ...	20
TABLO 2: GAP İllerinin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralamasına Göre Konumu.....	21
TABLO 3: Örneklemdeki İllere Düşen Hane Sayıları	21
TABLO 4: Örneklem İllerin Gelişmişlik Düzeyine Göre Temsili.....	22
TABLO 5: Dokuz GAP İlinde Örneklem Çıkan Kırsal ve Kentsel Yerleşim Birimleri İle Kentsel Yerleşim Birimindeki Mahalleler.....	24

KISALTMALAR

Bağ-Kur	Bağımsız Çalışanlar Kuruluşu
B.D.G.İ.	Birinci Derecede Gelişmiş İller
BM	Birleşmiş Milletler
ÇATOM	Çok Amaçlı Toplum Merkezi
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
DSİ	Devlet Su İşleri
EKA	Ekonomik Kalkınma Ajansı
GAP	Güney Doğu Anadolu Projesi
GAP BKİ	Güney Doğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi
GSYİH	Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
HÜNEE	Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü
İ.D.G.İ.	İkinci Derecede Gelişmiş İller
K.Ö.Y.	Kalkınmada Birinci Öncelikli Yörelere
KİT	Kamu İktisadi Teşebbüsü
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
ODTÜ	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
SOBAG	Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Gurubu
SSK	Sosyal Sigortalar Kurumu
STK	Sivil Toplum Kuruluşu
SWOT Analizi	Strength, Weakness, Opportunities, Threat (Güçlü ve Zayıf Noktalar ile Fırsat ve Tehditler)
TKV	Türkiye Kalkınma Vakfı
TÜBİTAK	Türkiye Bilimsel Araştırma Kurumu
UNDP	Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı
USİAD	Ulusal Sanayi ve İş Adamları Derneği
Ü.D.G.İ.	Üçüncü Derecede Gelişmiş İller

SUNUŞ

Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin sahip olduğu kaynakları değerlendirerek, bu yörede yaşayan insanların gelir düzeyini ve yaşam kalitesini yükseltmeyi, bölgeler arası farkları gidermeyi ve ulusal düzeyde ekonomik gelişme ile sosyal istikrar hedeflerine katkıda bulunmayı amaçlayan, ülkemizi uluslararası alanda markalaştıran bir bölgesel kalkınma projesidir.

Bir bölgesel kalkınma projesi olan Güneydoğu Anadolu Projesi'nin kapsamı, hedefleri, uygulanma tarzı ve uygulandığı bölgenin beşeri ve toplumsal-kültürel özellikleri göz önüne alındığında, insan sermayesi ve son yıllarda gündeme gelen sosyal sermayenin geliştirilmesine yapılacak yatırımın önemi ortaya çıkmaktadır. Fiziksel sermaye kapsamında görülebilecek barajların inşası, sulama yatırımları, kentsel ve kırsal altyapı yatırımları, üretim teknolojilerine yapılan yatırımların, bunları kullanacak ve işletecek insanların beceri düzeylerinin geliştirilmesine yönelik yatırımlar ile gerek bu şebekelerin işletilmesi sürecinde gerekli olan kurumsal yapıların ve toplum katılımının sağlanabileceği sosyal sistemlerin geliştirilememesi durumunda, fiziksel sermayeye yapılan yatırımlardan gerekli verim alınamayacaktır. Diğer bir ifade ile kalkınma sürdürülebilir kılınamayacaktır. GAP yönetimi büyük ölçüde bunun farkına varmış ve 90'lı yılların ortasından itibaren projeyi sürdürülebilir insani kalkınma projesi olarak tanımlamaya ve ele almaya başlamıştır. Proje, sürdürülebilir kalkınma felsefesiyle, toplumsal yapıyı; eşitlik, etkinlik, adil kalkınma ve katılımcılık kavramlarıyla kaynaştırmıştır. Artık GAP dünyada, salt mühendislik harikası dev yapıtlarıyla tanınmamakta, geliştirdiği ve uyguladığı evrensel kalkınma yaklaşımı ile de örnek alınan bir konuma ulaşmış bulunmaktadır.

GAP'ın sürdürülebilirliğinin sağlanmasında önemli olan noktalardan biri de, dönem dönem yapılan sosyal araştırmalar yoluyla projenin Bölge'deki etkisinin izlenip değerlendirilmesidir. İnsan odaklı bir proje olarak GAP'ın belirlenen hedeflerine ulaşma düzeyi ve yapılanlar ile yapılması gerekenlere yönelik geri bildirimler alınması hem GAP'ın geldiği bu noktada hem de bundan sonra yapılması planlanan projelere model olması açısından çok önemlidir.

İşte GAP'ın yaklaşık son 10-15 yıl öncesiyile ve sosyal- ekonomik boyutuyla karşılaştırmalı olarak araştıran, "Bölgesel Kalkınmanın Can Suyu: GAP Karşılaştırmalı Sosyal ve Ekonomik Yapı Araştırması" adlı çalışma, bu anlamda gerek ülkemiz gerekse GAP için çok önemli bilgi setleri sunarak, bu işlevi yerine getirmiştir. Kitabın adından da anlaşılacağı üzere, Can Suyu olarak GAP, Bölge'deki kalkınmanın ilk ve en önemli hamlesidir. GAP ile "Can Suyu" nu alan bölge, umutların da yeşermeye başladığı bir bölge olmuştur.

Bu çalışmayı ilgililerin incelemesine sunarken, araştırma yönetici Prof. Dr. Birsen GÖKÇE'nin şahsında, çalışmada emeği geçenlere katkılarından dolayı teşekkür ederim.

Sadrettin KARAHOCAGİL

Başkan

BAŞLARKEN¹

Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) ile tanışmam Nisan 1988'de Urfa'da yapılan, Harran Sempozyumu ile oldu. Dört gün süresince dinlediğim bildirilerin etkisiyle sempozyumun son günü başkanlığını yaptığım bir oturumda GAP'ta projeden yararlanacak olan "insan"a ait bir yaklaşımın söz konusu olmadığını vurgulamıştım. Yapılanların yaşama geçirilebilmesi için kullanacak olanların "neyi", "nasıl" kullanacakları konusunda bilinçlendirilmeleri gerekmektedir. Sürdürülebilir kalkınma ancak bu koşulla gerçekleşebilir.

Üniversitedeki öğretim sorumluluğuma paralel olarak 1968 yılında Keban Barajı'nın yapımından etkilenmeyen yöre halkıyla başlayan Güneydoğu çalışmalarım 40 yılı aştı. Bu süre içinde yeniden yerleştirme konusundaki akademik çalışmalarımın sonucunda "**GAP Bölgesi Baraj Göl Havzası Altında Kalacak Yörelerde İstihdam ve Yeniden Yerleştirme Sorunları Araştırması**"nın yürütme sorumluluğunu kazandım ve Sosyoloji Derneği'nin çatısı altında kurulan bir ekiple 1992 yılında başlayan bu çalışmayı 1994 yılında tamamladık. Araştırma "Suyun Öteki Yüzü" adı ile Dernek tarafında yayınlanmıştır. Araştırmanın sonuç ve önerilerinin Birecik Barajı'nın yapımı sürecinde uygulanmasını isteyen GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı yürütme sorumluluğunu da şahsıma vermiş ve çeşitli mesleklerden oluşturulan 24 kişilik ekiple yürütülen bu çalışma ile ilk kez, bölgeden dışarı göç önlenmiştir. Böylece projelendirme aşamasında halkın görüşlerinin alınması yani katkılarının sağlanması projenin başarı ile sonuçlanmasına olanak vermiştir. Ülkeyi tanımak ve halkımıza katkı verebilmek arzusu zor koşulların üstesinden gelmemize destek olmuştur.

GAP Bölge Kalkınma İdaresi yöneticilerinden 2005 yılında gelen talep doğrultusunda GAP'ın 15 yıllık geçmişini, artılarıyla ve eksileriyle ortaya koyacak bir araştırma gerçekleştirmemiz istenmiştir.

Sosyoloji Derneği tarafından "GAP Bölgesi'nde Karşılaştırmalı Sosyal ve Ekonomik Yapı Araştırması" başlıklı bir proje hazırlanarak, TÜBİTAK'A sunulmuştur. Kabul edilen proje için iki kez, dernekle sözleşme imzalandığı halde, TÜBİTAK mevzuatında ve uygulamalarında yapılan değişiklikler ileri sürülerek bu sözleşmeler iptal edilmiştir. İptal gerekçesi ise gönüllü bir kuruluşa, **kamu yararına** olduğu halde, proje desteği veremeyecekleriydi. Sonuçta GAP Bölge Kalkınma İdaresi'nin projeye verdiği önem nedeniyle, proje ekibinde yer alan dernek üyesi, Ankara Üniversitesi'nde görevli Prof. Dr. Aytül Kasapoğlu'nun projeyi

¹ Bu metin, "GAP Bölgesi'nde Karşılaştırmalı Sosyal ve Ekonomik Yapı Araştırması" başlığı ile Temmuz 2008'de tamamlanan proje sonuç raporunun kitaplaştırılmış şekli olan ve "Bölgesel Kalkınmanın Can Suyu: GAP" adı ile Ocak 2010'da T.C. GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı ve Sosyoloji Derneği tarafından yayınlanan kitaptan alınmıştır.

Ankara Üniversitesi adına imzalaması ile bu proje için sorun çözülmüştür. Ancak, TÜBİTAK'IN kamu yararına çalışan derneklere destek vermemesi ile ilgili kararını, yeniden gözden geçirmesinin gerekli olduğunu düşünüyorum.

Sonuçta bu proje TÜBİTAK Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmalar Gurubu (SOBAG)'nun mali ve teknik desteği ile Ankara Üniversitesi'nin sorumluluğunda, beşi de Sosyoloji Derneği üyesi olan ve değişik üniversitelerde görev yapan, akademisyenler tarafından yürütülmüştür.

Türkiye, bölgesinde lider bir ülke olarak bir yandan küreselleşen dünyadaki gelişmelerden etkilenirken, öte yandan insani boyutu da içeren, sürdürülebilir bir kalkınmayı hedeflemekte ve bölgeler arasındaki eşitsizlikleri en aza indirmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda, Güneydoğu Anadolu Projesi hem dünya hem de ülke çapında hayati önem taşımaktadır.

Çok sektörlü entegre ve sürdürülebilir bir sosyo-ekonomik bölgesel kalkınma projesi olarak GAP'ın temel hedefi Güneydoğu Anadolu Bölgesinde toprak, su ve insan kaynaklarını geliştirerek, bölgenin Türkiye'nin diğer bölgeleriyle arasındaki gelişmişlik farkını azaltmanın yanında, baraj ve hidroelektrik santralleri inşası, sulama, kırsal ve kentsel altyapı, sağlık, turizm, eğitim, ulaştırma, kültür vb. alanlarda yapılacak yatırımlarla da bölgede sürdürülebilir insani gelişmeyi sağlamaktadır. GAP Bölgesi'nde Karsılaştırmalı Sosyal ve Ekonomik Yapı Araştırmasının amacı ise, sürdürülebilir kalkınma açısından GAP'ın sosyal etki değerlendirmesinin yapılmasıdır. Başka bir deyişle GAP'ın kapsadığı alanda sosyal ve insani geliştirme göstergelerinde meydana gelen değişmelerin saptanmasıdır.

Hazırlık aşamasında konu ile ilgili olarak bilgi birikimi olan ve çeşitli kuruluşlarda çalışan 40 kişinin katılımı ile bir günlük bir çalıştay yapılmış, konu tartışılmış ve katılımcıların görüşleri de projede göz önünde bulundurulmuştur.

Araştırma üç ana hedefi gerçekleştirmek üzere planlanmıştır. Bunlar:

1. Proje kapsamına giren illerde yapısal ve insani gelişmelerin saptanması,
2. Yaklaşık 10-15 yıl öncesine göre meydana gelen değişmelerin belirlenmesi,
3. Öncelikli sorun ve müdahale alanlarının tanımlanması.

Bu doğrultuda gerekli verilerin derlenmesi ve politika belirleyiciler ve uygulayıcılar için önerilerde bulunulması amacı ile bu çalışma, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin dokuz ilinin kentsel ve kırsal yerleşimlerinde yürütülmüştür. Araştırmada, nicel ve nitel veri toplama teknikleri birlikte kullanılmış ve hedef kitle merkezli değerlendirme

yaklaşımı ile GAP'ın etkilerine bölge insanının çeşitli sosyal ve insani kazanımları temelinde bakılmış ve projenin etkisi bu göstergeler bağlamında saptanmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmanın gerçekleşmesinde çok sayıda kişinin emek ve katkısı söz konusudur. Bunların başında örnekleme çıkan ve kendileriyle görüşülen bölge halkı gelmektedir. Öte yandan özverili çalışmalarıyla bilgi toplanması aşamasına destek veren meslektaşlarımız ve yerel yöneticilerimiz olmasaydı kuskusuz bu çalışma yapılamazdı. Ayrıca, projenin doğuşunu gerçekleştiren GAP Bölge Kalkınma İdaresi başkan ve yöneticileriyle mali desteği sağlayan TÜBİTAK SOBAG yöneticileri ve de bütçeleme işlemlerini gerçekleştiren Ankara Üniversitesi Bütçe Dairesi görevlilerine teşekkür ederiz. Prof. Dr. Aytül KASAPOĞLU, Doç. Dr. Nilay ÇABUK KAYA, Yrd. Doç. Dr. Zuhâl GÜLER ve Yrd. Doç. Dr. İsmet PARLAK, alan çalışması sorumluluğunu üstlenmiş olmasaydı bu çalışma gerçekleşemezdi. Bu nedenle ekibimizi oluşturan arkadaşlarıma içtenlikle teşekkür ediyor, başarılarının devamını diliyorum. Çalışmanın her aşamasında ve özellikle de rapor yazımındaki emekleri için değerli meslektaşımız Yrd. Doç. Dr. Zuhâl GÜLER'e ekibimiz adına teşekkür eder, akademik yaşamında başarılar dileriz. Ayrıca alan çalışmalarını koordine eden Dr. Leyla KAHRAMAN, Dr. İnan KESER, Dr. Abdurrahim ÖZMEN ve Ömer Faruk YILMAZ'a da alanda verdikleri olağan üstü çaba için teşekkürlerimizi sunarız.

İnsani ve Sosyal Gelişme Genel Koordinatörü Aygül FAZLIOĞLU'ndan da, GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığıyla ilgili ilişkilerin sürdürülmesinde ve konu hakkında gerekli bilgilerin, dokümanların sağlanmasında büyük katkı aldığımızı belirtmek bizim için önemli bir görevdir. Bölge'deki başarılı çalışmalarının devamını dileriz.

Son olarak GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanı Sayın Sadrettin KARAHOCAGİL'in yayına olan desteği, çalışmanın ilgili kişilere daha kolay ulaşmasına olanak sağlayacaktır. Kendisine içtenlikle teşekkür ediyoruz.

Araştırma sonuçlarının, projenin gerçekleşmesine katkıda bulunması çalışmamızın ödülü olacaktır.

Prof. Dr. Birsen GÖKÇE
Proje Yürütücüsü

TEŞEKKÜR

“GAP Bölgesi’nde Karşılaştırmalı Sosyal ve Ekonomik Yapı Araştırması” başlığı ile projelendirilen ve daha sonra “Bölgesel Kalkınmanın Can Suyu: GAP” adı ile kitaplaştırılan bu çalışma, TÜBİTAK Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Gurubu (SOBAG)’nun mali ve teknik desteği ile yürütülmüştür.

Türkiye, bölgesinde lider bir ülke olarak bir yandan küreselleşen dünyadaki gelişmelerden etkilenirken, öte yandan ekonomik olduğu kadar insani boyutu da içeren sürdürülebilir bir kalkınmayı hedeflemekte ve bölgeler arasındaki eşitsizlik farklarını en aza indirmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda Güney Doğu Anadolu Projesi hem dünya hem de ülke çapında hayati önem taşımaktadır.

GAP yöneticilerinden gelen talep doğrultusunda proje olarak yapılan bu araştırma, bugüne değin yapılanlardan farklı olarak, “bilginin kaynağına geri dönüşünü” sağlayacak olması; bölge düzeyinde dokuz ilin kırsal ve kentsel yerleşim alanlarından seçilen örneklem üzerinden yürütülmüş olması; sosyo-ekonomik, kültürel ve bireysel boyutların birlikte değerlendirmeye alınmış olması; geçmiş ve bugün karşılaştırılırken, nicel ve nitel araştırma tekniklerinin birbirlerini destekler biçimde kullanılmış olması; GAP’ın planlayıcı ve uygulayıcıları dışındaki kişiler tarafından harici bir değerlendirme sağlanması; akademik geçmişini olan araştırmacılar tarafından titizlikle yürütülmüş olması başta olmak üzere daha birçok yönden önem kazanmaktadır. Öte yandan her araştırma projesi gibi bu çalışmada da bazı sınırlılıklar söz konusudur. Ancak, bu sınırlılıklar, titiz bilimsel analizlerle aşılmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmanın yürütülmesinde çok sayıda kişinin emek ve katkısı söz konusudur. Bunların başında örneklem içinde yer almaları dolayısıyla kendileriyle görüşme imkânı bulduğumuz bölge halkı gelmektedir. Öte yandan özverili çalışmalarıyla bilgi toplanması aşamasına destek olan meslektaşlarımız ve yerel yöneticiler olmasaydı kuskusuz bu çalışma gerçekleşemezdi. Son olarak, çalışmanın her aşamasında ve özellikle de rapor yazımında göstermiş olduğu titizlik ve fedakarlıklar için değerli meslektaşımız Yrd.Doç.Dr. Zuhâl Güler’e ekibimiz teşekkür borçludur.

Prof. Dr. Aytül KASAPOĞLU
Araştırma Sorumlusu

GİRİŞ

Türkiye'nin en önemli kalkınma sorunlarından biri, kaynakların bölgeler arasında dengeli bir şekilde dağılmaması, başka bir deyişle bölgeler arası eşitsizliktir. Bu durum, önemli sosyo-ekonomik sorunları da beraberinde getirmektedir.

Türkiye'de, özellikle planlı dönemde, ekonomik büyüme ile birlikte refahın dengeli ve adil dağılımının sağlanması temel hedef olarak ele alınmıştır (Aşık 1998:569). Söz konusu hedefe ulaşmak için ise, fert başına düşen gelirin artması, istihdam sağlanarak işsizliğin ortadan kaldırılması, gelir dağılımının sosyal gruplar arasında dengeli ve adil dağılması ile beraber, bölgelerarası gelişmişlik farklılıklarını azaltan ve giderek ortadan kaldıran, "bölgesel kalkınma" politikalarının uygulanması öngörülmüştür. Bu amaçla da bölgeler arasındaki eşitsizliklerden kaynaklı sosyo-ekonomik sorunların çözümüne yönelik, devlet müdahalesi içeren bazı eylem planları geliştirilmiştir. Bununla birlikte, söz konusu politikalara ve gösterilen gayretlere rağmen, günümüzde bölgelerarası gelişmedeki dengesizlikler istenilen ölçüde tam anlamıyla giderilememiştir (Aşık 1998:569; Doğanay 1993:25; Gökçe 1997:98-100; Gökçe 2007:273-278; Richardson 1995:18, 21, 25, 28, 32).

Bölgelerarası gelişmişlik farklarını azaltmanın ya da ortadan kaldırmanın ekonomik, toplumsal, kültürel ve siyasal bazı güçlükleri vardır. Şöyle ki, genellikle hızlı kalkınma için bölgenin özelliğine göre tarım ya da sanayi yatırımlarının da hızla artırılması gerekmektedir. Öte yandan sanayi yatırımları uygun coğrafi koşulları da gerekli kılmaktadır. Ancak, az gelişmiş bölgelerde ekonomik gelişme, büyük ölçüde tarımsal üretimin etkisi altındadır. Bu nedenle de az gelişmiş bir bölgenin coğrafi özelliği de dikkate alınarak benimsenen yatırım politikası sanayileşme olduğunda, bölge kalkınması için tarım ile sanayi yatırımlarının bütünleştirilerek bir arada ele alınması bir zorunluluktur. Aksi takdirde sürdürülebilir bir kalkınma gerçekleştirilemeyecektir. Örneğin pamuk ya da buğday üretiminin yoğun olduğu bir bölgede, pamuk üretimine (çırçır, dokuma fabrikası vb.) ya da buğday üretimine (yem, un, makarna vb. fabrikası vb.) dayalı yan sanayilerin kurulması, yatırımların verimliliğini artıracaktır. Buna ek olarak, az gelişmiş bölgelerde zaten kıt olan yatırım ve nitelikli iş gücü kaynaklarının, gelişmiş bölgelerde yoğunlaşması ise sorunun bir başka boyutudur. Bu nedenle de bölgesel kalkınma için çok daha kapsamlı ve uygulanabilir yatırım politikaları gerekmektedir.

Toplumsal, ekonomik ve kültürel amaçlarla, hangi gelişme düzeyinde bulunursa bulunsun, her ülkede bölgelerarası gelişmişlik farkının azaltılmasına yönelik çalışmalar yapılmaktadır. Genellikle de bölgeler arasındaki dengesizliği azaltmak için bölgesel kalkınma planları hazırlanmaktadır. Ülkemizde de benzer şekilde bölgesel dengesizliğe

çözüm getirmek ya da görece bir denge yaratmak amacıyla bölgesel kalkınma planları hazırlama ve uygulama çalışmaları geçmişte olduğu gibi günümüzde de devam etmektedir. Türkiye’de, 1963 yılında planlı döneme geçişle birlikte, bölge kalkınması da beş yıllık kalkınma planlarında yer almaya başlamıştır. Planlı dönemin başladığı 1963 yılından günümüze kadar geçen süre içinde söz konusu planlar uygulanarak sonuçlanmış ve bu planlarda kırsal Türkiye’nin sosyo-ekonomik kalkınmasını amaçlayan çeşitli proje, program, yaklaşım ve modeller öngörülmüştür.

Her ne kadar Cumhuriyet dönemi boyunca merkezi planlamaya dayalı kalkınma çalışmaları yürütülmüşse de, 1980’lerle birlikte planlı kalkınmadaki geleneksel anlayışlar terk edilmiştir. Ekonomi politikalarında görülen değişimle birlikte serbest pazar ekonomisi benimsenmiş, ekonomik yapı özel sektörün ağırlıkta olduğu bir yapıya dönüştürülmek istenmiştir. Ekonomik politikadaki bu değişiklik ise, kalkınma planlarına daha liberal kalkınma politikaları olarak yansımıştır (Sencer 1991:52-55). Bu yaklaşım değişikliği 1983’ten sonra yürürlüğe giren Beşinci ve Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planlarında görülmektedir.

1990 yılı ve sonrasında kalkınma planlarıyla ağırlıklı olarak bölgesel dengesizliğe çözüm getirme çalışmaları yapılmaya başlanmış, bu amaç doğrultusunda da Güneydoğu illerinin büyük bir bölümü “kalkınmada birinci derecede öncelikli yöreler” kapsamına alınmış ve kalkınmaya yönelik projeler birbiri ardı sıra gündeme gelmeye başlamıştır (Gökçe 1997:100). Bu projelerden biri de Şanlıurfa, Mardin, Gaziantep, Adıyaman, Diyarbakır, Siirt, Batman, Kilis ve Şırnak illerini kapsayan “Güney Doğu Anadolu Projesi” olarak formüle edilen GAP’tır. Bu illerden sadece Gaziantep, kalkınmada öncelikli yöreler kapsamı dışındadır. GAP, bölgede toprak, su ve insan kaynaklarından yararlanılması ve bölgeler arası gelişmişlik farkının azaltılması amacıyla geliştirilmiş olan bir projedir.

Kuşkusuz Cumhuriyet’in ilan edildiği 1923 yılından beri Türkiye’de çok büyük ölçüde ekonomik kalkınma olmuştur. Bununla birlikte planlı dönemde bölgelerarası gelişmişlik farkını ortadan kaldırma hedefi, imalat sanayinden başlayarak sanayileşmeyi ve kalkınmayı hızlandıracak düzenlemeler, artan nüfusu karşılayacak düzeyde yapılamadığından gerçekleştirilememiştir (Gökçe 2005:279). Dolayısıyla ülkemizde fiziksel (coğrafi), ekonomik, toplumsal ve yine bu kapsamda değerlendirilecek olan siyasal, kültürel vb. koşullar, bölgelere göre farklılık gösterdiğinden batı bölgeleri doğudan ve özellikle Güneydoğu Anadolu’dan çok daha hızlı kalkınmıştır Bu durum bölgesel eşitsizliklerin giderek artmasına neden olmuştur.

Planlı dönemde bölgelerarası gelişmişlik farkını ortadan kaldırma hedefi doğrultusunda sanayileşmeyi ve kalkınmayı hızlandırma

çabalarının, bölgenin yapısal özellikleri ve halkın istekleri dikkate alınmadan yapıldığından sürdürülebilir kalkınmaya temel oluşturamadığı söylenebilir. Ülkemizin kalkınma politikalarına yapılan eleştiriler de bu noktada toplanmaktadır. Buna göre Türkiye’de kalkınma, “tepeden/yukarıdan-aşağıya” doğrudur, başka bir deyişle projelerin devlet tarafından halk adına planlandığı ve uygulandığı bir kalkınma gerçekleştirilmeye çalışılmıştır (Richardson 1995:17). Bu nedenle de Türkiye’de bölgesel kalkınmada istenilen amaçların çoğuna ulaşamamıştır. Sonuç olarak, “bölgesel kalkınma yerine kalkınma noktaları meydana gelmiştir” (Lewis 1993). GAP Bölgesi için de, bugünkü gelinen nokta açısından, benzer yorumlar yapılabilmektedir. Örneğin GAP’ta da bölgesel kalkınmanın belirli “koridorlar” boyunca yoğunlaştırılması amaçlanmıştır. Gaziantep, Şanlıurfa ve Diyarbakır illeri dahil olmak üzere bunlar arasındaki alan söz konusu kalkınma koridorlarından biridir (Richardson 1995:17). Buna göre, GAP kapsamındaki diğer illerin henüz Gaziantep, Şanlıurfa ve Diyarbakır’ın ulaştığı gelişme düzeyine ulaşmadığı ifade edilmektedir (1995:17). Ancak zaman içinde söz konusu gelişme düzeyine ulaşacağı varsayılmaktadır. İşte yapılan bu çalışmanın temel amaçlarından biri de, var olduğu bilinen, GAP illeri arasındaki gelişmişlik farkının nedenlerinin ve nasıl giderilebileceğinin, verilerden hareketle ortaya konulmasıdır.

“GAP Bölgesi’nde Karşılaştırmalı Sosyal ve Ekonomik Yapı Araştırması” başlığı ile TÜBİTAK tarafından desteklenen çalışmanın temel amacı, sürdürülebilir kalkınma açısından GAP’ın sosyal etki değerlendirmesinin yapılmasıdır. Başka bir deyişle GAP Bölgesi’nde sosyal ve insani gelişme göstergelerinde yaklaşık 10-15 yıl öncesine göre meydana gelen değişme eğilimlerinin saptanmasıdır. Bu amaçla gerekli verilerin derlenerek bu konuda politika belirleyiciler ve uygulayıcılara yönelik önerilerde bulunulabilmesi için bu çalışma, Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin dokuz ilinin kentsel ve kırsal yerleşim birimlerinde yürütülmüştür. Veriler nicel ve nitel veri toplama teknikleri birlikte kullanılarak derlenmiştir. Bu etki araştırmasında proje-merkezli yaklaşım yerine, hedef-kitle merkezli yaklaşım kullanılmıştır. Hedef-kitle merkezli değerlendirme yaklaşımı ile GAP’ın etkilerine, bölge insanının çeşitli sosyal ve insani kazanımları temelinde bakılmış ve projenin etkisi bu göstergeler bağlamında saptanmaya çalışılmıştır. GAP’ın sosyo-ekonomik etkilerinin bütünsel olarak değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

I. BÖLÜM: BÖLGE HAKKINDA GENEL BİLGİLER

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Kilis, Mardin, Siirt, Şanlıurfa ve Şırnak illerinin yer aldığı, tarihte Yukarı Mezopotamya olarak adlandırılan GAP Bölgesi, Anadolu ve Mezopotamya toprakları arasında geçiş sağlayan bir ulaşım kavşağıdır. Bu ulaşımda Dicle ve Fırat'tan büyük ölçüde yararlanılmıştır. Çin'den ve Hindistan'dan gelen Baharat Yolu'nun devamı olarak Kızıldeniz ve Akdeniz limanlarına ulaşan bu yol, tarihsel açıdan dünyanın en işlek yolu olup stratejik bir öneme haizdir. Bugün de küresel güçlerin bölgeye özel ilgi göstermeleri ekonomik ve siyasi nedenlere bağlıdır. Dünyadaki petrol rezervlerinin % 60-65'ine sahip olan bu bölgenin stratejik öneminin kaynağının petrol olması, bölge üzerinde çeşitli siyasi senaryoların düzenlenmesinin belli başlı nedenidir.² İşte Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), bu topraklar üzerinde uygulamaya geçirilmiştir. GAP'ın alt yapısını oluşturan tarihsel sürece kısaca bakılacak olunursa:

- Fırat ve Dicle üzerine barajların yapılması, 70 yıllık bir süreci kapsamaktadır. Bunun planlanarak temelini atılması Cumhuriyet'in ilk yıllarında olmuştur.
- Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde 1936 yılında çalışmalar başlamıştır.
- 1935 yılında kurulan Elektrik İşleri Etüt (EİE) İdaresi tarafından, Fırat üzerinde topografik etütler yapılmış ve araştırmalar 1958'de sonuçlanmıştır.
- Fırat üzerinde üç, Dicle üzerinde beş olmak üzere toplam sekiz baraj kurulabileceği ve yaklaşık 20 bin hektar arazi sulanabileceği saptanmıştır.
- 1954 yılında Devlet Su İşleri (DSİ) kurulmuş ve bölgesel çalışmaların başlamasıyla proje genişletilmiştir.
- Fırat üzerindeki yedi proje paketi ile Dicle havzasındaki altı proje paketi birleştirilerek 13 projeden oluşan bir projeler demeti GAP'ın alt yapısını oluşturmuştur.
- DSİ tarafından 1966'da Keban Barajı'nın yapımına başlanmış ve 1974'te baraj hizmete girmiş, izleyen yıllarda Karakaya Barajı'nın temelleri atılmış,
- 1980'de Fırat ve Dicle projeleri birleştirilerek GAP adı altında toplanmış,
- 1981'de Atatürk Barajı'nın yapımına başlanmıştır.
- Yürütülmekte olan çalışmaların eşgüdüm içinde gerçekleştirilmesi görevi 1986 yılında Devlet Planlama Teşkilatı'na (DPT) verilmiştir.

² Bu konuda bkz. *GAP Raporu*. Ulusal Sanayici ve İş Adamları Derneği, 2008.

- 1989'da ise GAP Bölge Kalkınma İdaresi kurulmuştur.
- Sırasıyla Kralkızı, Dicle, Batman, Karkamış ve Birecik barajları yapılmıştır.
- Master Planda, GAP'ın 2005 yılında tamamlanması öngörülmüştür.
- Ancak gerek ülkede, gerekse komşu ülkelerdeki gelişmeler ve kaynak yetersizliği vb. nedenlerle 1998 yılında hedef, 2010 yılı olarak belirlenmiştir.

1. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Sosyolojik Analizi³

Türkiye'de Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana bölgeler arasındaki dengesizlikler artarak devam ede gelmiştir. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra başkentin Ankara'ya taşınması, demiryolları ve hava yollarının yaygınlaştırılması, Anadolu'nun çeşitli yerlerine fabrikalar yapılması ülkede bir iç pazarın oluşmasına ve ekonominin canlanmasına yol açmıştır. Ancak bu çabalar bölgesel farklılaşmayı giderecek nitelikte olmamış ve kalkınma hamleleri Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerine ulaşamamıştır. Coğrafi koşullar bu konuda ciddi bir engel oluşturmuştur. İklim koşulları ve arazi yapısı nedeniyle ulaşım ve haberleşme hizmetlerinin maliyetinin yüksek olması, planlı döneme kadar bu bölgenin göz ardı edilmesinin en belli başlı nedenidir.

Bölgelerarası dengesizlik, ekonomik, toplumsal ve fiziksel koşulların coğrafi yapıya göre farklılık göstermesi nedeniyle, sermaye akışı ve yatırımlarının daha çok elverişli bölgelerde yoğunlaşması sonucu, emek ve sermaye alan ve veren bölgeler arasındaki gelişmişlik farkının giderek artmasıdır. Bölgesel dengesizlik üç ana başlık altında toplanabilir:

❖ Fiziksel (Coğrafi) Dengesizlik: Bu tür dengesizlikler, fiziksel koşulların ve doğal kaynakların bölgelere göre farklı düzeylerde olmasından kaynaklanmaktadır.

❖ Ekonomik ve Fonksiyonel Dengesizlik: Üretim faktörlerinin eşit olmayan dağılımı gelişmiş ve geri kalmış bölgeler arasındaki farkın temel nedenlerinden biridir. Sanayinin sınırlı olduğu bölgelerde ileri teknoloji ve bilgi gerektiren sanayi kolları gelişemediği gibi kapalı aile ekonomisi, pazarlamanın olmaması da ekonominin gelişmesini engellemektedir.

❖ Toplumsal Dengesizlik: Eğitim, sağlık, iletişim ve benzeri alanlarda yatırım azlığı nedeniyle görülen eksiklikler toplumsal yapıyı olumsuz yönde etkilemektedir.

³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz:

- 1) Gökçe, Birsen (2008); Ruşen Keleş'e Armağan: Yerellik ve Politika, 141-163. Ankara: İmge Kitapevi.
- 2) Gökçe, Birsen (2007); Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Toplumsal Kurumlar, Güncelleştirilmiş ve Genişletilmiş 3. Baskı Ankara: Savaş

Kalkınmada birinci öncelikli yöreler (K.Ö.Y.) bölgesel dengesizliğin en çok olduğu yörelerdir. Doğu ve Güneydoğu illerini kapsayan bu yörelerde kalkınma projeleri ayrı bir önem taşımaktadır. Türkiye ortalamalarının çok aşağısında olan istatistikî veriler bu bölgelere kalkınma hamlelerinin ulaşmadığının bir göstergesidir. Yaklaşık yirmi yıldır Türkiye'nin toplumsal, siyasi ve ekonomik gündemini oluşturan ve çeşitli etiketlerle anılan (Terör, PKK olayı, Kürt sorunu, etnik sorun vb.) sorunların kökeninde bölgenin ekonomik bakımdan kalkınmamış olması yatmaktadır. Dolayısıyla bizce sorun Doğu ve Güneydoğu şemsiyesinin altında yer alan ekonomik ve toplumsal dengesizlikten kaynaklanan geri kalmışlık sorunudur.

Yörede yaygın olan kan bağına dayalı geleneksel aile, akraba, aşiret ve köy yapısı, bireysel davranışların önüne set çekmekte ve kişileri, ait oldukları aile ve aşiret gibi toplumsal grupla özdeşleştirmektedir. Kısacası, feodal ilişkiler kişilerin davranışları, toplumsal ilişkileri bireysellikten öte, ait olunan topluluk düzeyinde olmaktadır. Özgün bireysel davranışlar ve siyasi katılım çok sınırlıdır. Bu alanda davranış biçimini ve yönünü belirleyen, aile, aşiret ya da köy reisi-ağasıdır.

Kırsal toplumsal ve kültürel yapı, kendi içerisinde özgün davranış biçimlerini, değer yargılarını, inançlarını ve denetim mekanizmalarını oluşturmuştur. Feodal yapının ve ilişkilerin sürdürülmesinde toplumun içinden gelen öz koruma mekanizmaları kadar, bu yapıların devamında çıkarları olan, aynı zamanda bu toplulukların dış dünya ile ilişkilerini yürüten şeyh, ağa ve aşiret reislerinin de önemli payı vardır. Bölgenin ağalık ve aşiret kurumlarının dışında kalmış kırsal alanları, dış dünyadan etkilenmeye ve sosyo-ekonomik değişime daha yatkın bir yapısal özellik göstermektedir. Ulaşım ve iletişim olanaklarındaki gelişme sonucu kentsel yaşam biçimi ile etkileşime giren bu kesimde geleneksel kırsal yapı yavaş yavaş çözülmeye başlamıştır.

Bölgedeki kentleşme, hızlı nüfus artışının yanı sıra kırdan kente ve bölge içi kent merkezlerine kentsel göçün bir ürünüdür. Yani kentleşme kendi iç dinamiğinden değil, kırsal alandan akan nüfusun zorlaması ile ortaya çıkmaktadır. Bu süreç içerisinde, bölge kent ve kasabaların geleneksel uğraşısı olan daha çok el emeğine dayanan esnaflık ve zanaatçılık büyük ölçekli sanayi ve ticari faaliyetlere dönüşmediğinden, geleneksel toplum yapısında bir sapma, başka bir deyişle köklü bir değişme olmamıştır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde kasaba ve kentlere yerleşen kırsal nüfusun büyük bir bölümü tarımsal uğraşılardan tamamen kopmamıştır. Göçtükleri yerlerdeki topraklarını işlemek, yerleştikleri kasabalarda hayvancılıkla uğraşmak, tarımda mevsimlik işçi olarak çalışmak ya da seyyar satıcı gibi marjinal işlerle uğraşmak bu toplulukların en önemli ekonomik uğraşı alanlarıdır. Kentlere göç edip hizmet ya da küçük sanayi

kesimlerinde çalışanlar nitelikli birer işgücü değildir. Kısacası, bölge kentlerindeki ekonomik yaşam, uzmanlaşma temeline dayalı işbölümüne bağlı belirgin bir toplumsal tabakalaşma yaratamamıştır. Bu durum, bölge insanının bilgi eksikliği ve ilgisizliği ile birleşince, ekonomik ve toplumsal amaçlı örgütlenme düşük bir düzeyde kalmıştır; kooperatif, sendika ve dernek gibi sivil toplum örgütleri hem sayı hem üye sayısı yönünden Türkiye ortalamasının da çok gerisinde bulunmaktadır.

Kırdan kente göç, feodal ilişkilerin zayıflamasına neden olmuştur. Böylece kişi, aile üyesi olmanın dışında toplumsal birey olma ve özgün davranış gösterme sürecine girmiştir. Geleneksel ilişki ve kurumların etkinliği azalırken, değişime karşı eskiden gösterilen direnç de kısmen kırılmıştır. Ancak söz konusu kent ya da kasabalar, kırsal alandan gelenlere kurumsallaşmış ilişkiler, belirgin davranış kalıpları ve toplumsal kent örgütlenmeleri ile oturmuş güçlü bir yapı sunamadıklarından, uyum süreci uzamakta, değişim sorun ve karmaşa yaratmaktadır. Değişim sürecinin hızlandığı son yıllarda şiddet olayları ve çıkar çatışmalarının arttığı gözlenmektedir (Örn. Bilge Köyü olayı).

Bu açıklamalardan anlaşılacağı gibi bölgede kalkınma sürecinde yapısal özelliklerden kaynaklanan ciddi engeller bulunmaktadır.

Bunlardan ilki, kır toplulukları bir yana, kentsel toplulukların bile önemli bir kesiminin içe dönüklüğü ya da kapalılığıdır. İkincisiyse, yöre halkının uzun bir geçmişten bu yana süregelen üretim ilişkileri ve toplumsal örgütlenmeden kaynaklanan feodal ilişkilerle iç içe girmiş kurumlara olan bağımlılığıdır. Üçüncüsüyse, bölgeye özgü nedenlere bağlı olarak gerçekleşen kırdan kente doğru kontrolsüz göç olgusudur.

Bölgede feodal yapı, giderek çözülmekle birlikte, ilgi ve çıkarların daha geniş ölçekte örgütlenmesi ve toplulukların kan bağıını aşan bir bağlılıkla bütünleşmesi yolunda önemli bir engeldir. Bu bağlılık bütünleştirici olmaktan çok ayırıcı bir etken olarak rol oynamaktadır. Bu nedenle sülale-aşiret gibi soy birliğine dayalı toplumsal alt bağlaşımlar, kır ve kent topluluklarının ortak amaçlar yönünde örgütlenmesi ve topluluk bilinç ve davranışı kazanmasında aşılması gereken bağımlılıklardır.

Yöre toplumunda bağımlılık yaratan kurumlardan biri de şeyhliktir. Manevi bir yükümlülüğün ötesinde, bir toplumsal ve siyasal nüfuz kaynağı olan şeyhlik, halkın toplumsal ilişkilerinden siyasal seçimlerine kadar geniş bir yelpazede temel başvurma çarelerinden biridir. Şeyh bağımlılığı, davranışların geleneksel değerlere göre belirlenmesine yol açmakla kalmayarak, dinsel bir alt gruplaşma olarak topluluk bütünlüğünü engelleyici bir rol de oynamaktadır.

Bölgede bağımlılık yaratan bir diğer kurum da ağalıktır. Ağalık daha çok ekonomik bir kurum olmakla birlikte, toprak mülkiyetinden kaynaklanan bir toplumsal ve siyasal güç odağıdır. Ağanın başta

toprağındaki ortakçı köylüler olmak üzere, mülkiyetini denetlediği köyler ve halkı üzerinde güçlü bir toplumsal otoritesi vardır. Geleneksel kurumlara (otoritelere) bağımlılık giderek gücünü yitirmektedir. Ancak her alanda örgütsüz ve güvencesiz olan toplumda, bu kurumlar (bağımlılık ve yükümlülükler) henüz işlevselliğini koruduğu için varlığını sürdürmektedir.

İşletme gereksinimlerinden borçlanmaya, güvenlikten dayanışmaya, sorunların çözülmesinden güçlüklerin aşılmasına kadar geniş bir alanda, aşiret reisine ya da şeyhe-ağaya gereksinen halk, bu işlev sürdükçe, bu kişilere bağımlı olmaya devam edecektir.

Doğu ile Batı arasında gözlenen toplumsal ve ekonomik farklılıklar arttıkça doğudaki insan gücü batıya yönelmektedir. Aslında bu yöneliş 19. yüzyılın ilk yarısından beri gözlenmektedir. Güneydoğu'nun işsiz ve yoksul köylüleri (özellikle Harput, Bitlis ve Urfa'dan) pamuk mevsiminde İngilizlerin Çukurova'da geliştirdikleri ihracata dönük pamuk üretiminde kadın-erkek-çoluk-çocuk çalışır, sonra da köyelerine dönerlerdi. Yine aynı yüzyılda doğulu erkekler batıya, özellikle İstanbul'a gider, kaba güce dayalı inşaat, amelelik, hamallık gibi işlerde çalışıp para kazanırlardı. Bu gidişler çoğunlukla köy ağasının izniyle olur ve kazanılan paranın bir kısmı ağaya ya da aşiret reisine gönderilirdi. Bu tablo 20. yüzyılda da devam etti. Özellikle 1950 sonrası çok partili döneme geçişle birlikte tarımda başlayan makineleşmenin köylüyü işsiz bırakması, kentleşmenin inşaat, ticaret ve sanayi sektöründe ortaya çıkardığı iş gücü talebi doğu işgücünün batıya akmasının en belirgin nedenleriydi. Bu anlamda doğudan batıya çalışmak için göçenler başlangıçta niteliksiz işgücünü oluşturuyordu. Bunun yanında yıllar ilerledikçe doğunun okumuş kesimi de gerek doğudaki iş olanaklarının sınırlı oluşu gerekse doğunun mahrumiyet bölgesi olması nedeniyle batıya yerleşmişlerdir. Doğu kökenli olup eğitim olanaklarından yararlanmış, yetişmiş nice bürokrat ve siyaset adamı nitelikli işgücü olarak Cumhuriyet'ten bu yana Batı'da görev üstlenmiştir (Sırrı Atalay, Ferit Melen, Kamuran İnan, Hikmet Çetin, Yıldırım Akbulut, Yalım Erez gibi)

Sonuç itibariyle Doğu, Batı'ya yaklaşık iki yüzyıldır yörenin gelişmesinde katkıda bulunabilecek nitelikli niteliksiz iş gücünü göndermektedir. Yani Doğu, insan gücü erozyonu yaşamaktadır. Öte yandan 1950'li yıllardan bu yana bu erozyona sermaye erozyonu da eklenmiş durumdadır. Batı'da kâr oranlarının daha yüksek olması bu erozyonun belli başlı nedenidir. Doğu, yatırım yapılacak bir yer olmaktan çok tüketim pazarı olarak algılanmaktadır. Doğu'da Batı'ya ait büyük şirketlerin bayilikleri, temsilcilikleri görev yapmaktadır. Doğu'da belli bir birikim sağlayan iş adamı batıda daha fazla kazanç sağlayacağını anlayınca yatırımını Batı'ya yöneltmekte, doğu ile ilişkisini ya tümten kesmekte ya da doğulu olmanın avantajını siyasi kadrolardan alabilmek

ve siyasi alanda ileriye yönelik yatırım yapmak üzere bir süre daha bu ilişkiyi sürdürmektedir.

1950 sonrası Doğu'da para kazanmaya başlayan ve fakat gelişimini Batı'nın büyük kentlerinde sürdüren birçok tanınmış Doğu kökenli iş adamı, halen çeşitli sektörlerde piyasanın önde gelenleri arasındadırlar. Doğulu sermaye sahipleri ucuza çalıştırdıkları doğulu işgücünü de batıya sürüklemişlerdir. Öte yandan doğuya verilen teşvik kredilerinden yararlanmak üzere doğu illerine yatırım yapar görünmüşler, aldıkları krediyi başka alanlara kaydırmışlardır. Bu süreçte siyasetçiler aracılık rolünü üstlenmişlerdir. Teşvik kredisinin yanında kaçakçılık da Doğu için önemli bir sermaye kapısı olmuştur. Bu sektörde uyuşturucu, mazot, silah, elektronik eşya, canlı hayvan, sigara ve içki önemli kalemler olarak belirtilebilir. Böylece doğuda sadece insan gücü ve sermaye erozyona uğramamış aynı zamanda toplumsal değerler de erozyona uğramıştır.

2. Tarihsel Koşullar

- Bölgenin geri kalmışlığında bölgesel dengesizlik kadar tarihsel koşulların da etkisi görülmektedir.
- Şöyle ki, 1800'lü yılların başında Osmanlı İmparatorluğu, Anadolu'daki Kürt beyliklerine son vererek bu beylikleri merkeze bağlı vilayetler haline getirmek isteyen bir politika benimsemiştir.
- Bu politikaya karşı yer yer ayaklanmalar görülmeye başlamıştır.
- İlk ayaklanma, **1805'te Baban Beyi'nin** ölmesi üzerine başlamıştır.
- Daha sonra sırasıyla:
 - 1814'te Soran,
 - 1845'te Botan,
 - 1850'de Bitlis Emirliği,
 - 1880'de Dersim, Mardin, Hakkâri yörelerinde ayaklanmalar olmuş ve bastırılmıştır.
- 1890'lı yıllarda ise Ermeni ayaklanmaları başlamıştır. Ermeni ayaklanmaları Kürt ittifakı ile bastırılmaya çalışılmıştır.
- 1915 yılında Ermenilerin Müslüman nüfusa karşı asker toplaması sonucu Osmanlı hükümeti tehcir kararı almıştır.
- Bu zorunlu göç olayından sonra çok sayıda Ermeni, Avrupa ve Amerika'ya göç etmiştir.
- Yörede Ermeni nüfusun azalmasının Doğu ve Güneydoğu ekonomisini olumsuz yönde etkilediği söylenebilir.
- Şöyle ki, Ermenilerin ayrılması ticaret, tarım ve zanaat alanında önemli boşluklar yaratmıştır.

Burada iki noktanın altı çizilmesi gerekmektedir. Bunlar:

- ❖ Zorunlu göç Doğu ve Güneydoğu'nun gelişmesinde bir duraklama dönemi yarattığı söylenebilir.

- ❖ Ermeniler bu olayı hazmedememişler, Doğu ve Güneydoğu onlar için daima zihinlerini kurcalayan ve üzerinde sorun yaratılmaya çalışılan bir bölge olmuştur.

19. yüzyıldan beri süregelen olayların Cumhuriyet döneminde de yöre halkıyla devlet arasındaki ilişkilerde ortaya çıkan sorunları hazırlayıcı bir zemin oluşturduğu söylenebilir.

Sonuç olarak tarihsel süreç içerisinde:

- Doğu ve Güneydoğu'da Cumhuriyet'in ilk yıllarında da çeşitli ayaklanmalar (Şeyh Sait isyanı, Mutki ayaklanması vb.) olmuş ve bunlar bastırılmıştır.
- Feodal ilişkilerden kaynaklanan bu ayaklanmalar, bölgenin sosyo-ekonomik gelişmemişliğiyle de yakından ilgilidir.
- Köken, dil, din ve mezhep farklılıklarının yanında Kürt kimliğine sahip olan nüfusun yoğun olarak yaşadığı bölgenin gelişmemişlik sorunu vardır.
- Bu sorunlar, Kürtçülük akımını siyasi arenaya taşımak için bir araç olarak kullanılmaktadır.

3. Doğu'ya Yapılan Yatırımlar

- Cumhuriyet'in ilk yıllarında Doğu ve Güneydoğu'da, geleneksel üretim biçimi egemendi.
- Toprak mülkiyeti, tasarruf hakkı aşiret reislerinin elindeydi.
- 1930'lardan itibaren devlet yatırımlarının bölgeye girişi ile yarı-feodal ilişkilerin, ağır ve zorunlu da olsa, çözülmeye başladığı görülmektedir.
- Başlangıçta çok yavaş olan bu sürecin 1960'lı ve 1970'li yıllarda hız kazandığı söylenebilir.
- 1924'ten başlayarak Ankara, Sivas, Samsun, Malatya, Elazığ, Diyarbakır, Erzincan, Erzurum, Siirt, Bingöl, Muş'a demiryolunun ulaşması sonucu, bölgenin yatırım için uygun görülen illeri olarak, Malatya, Elazığ ve Diyarbakır seçilmiştir.
- Sanayi yatırımları için bu illerdeki doğal kaynakların girdi olarak kullanılması hedeflenmiştir.
- Bunun sonucunda Malatya'da bez, sigara; Elazığ'da bakır, kurşun, krom; Diyarbakır'da içki; Bitlis'te sigara fabrikaları kurulmuştur.

Devletin yatırımlarla ilgili bir başka girişimi de tarım ve hayvancılık alanlarına yöneliktir:

- Urfa'da kurulan Ceylanpınar Devlet Üretim Çiftliği, bir tarım işletmesiydi.
- Malatya'da kurulan deneme istasyonu kayırsızlığın gelişmesine katkı yapmıştır.

- Erzurum ve Kars'ta da hayvancılığın geliştirilmesi için haralar kurulmuştur.

Böylece 1950'li yıllara gelindiğinde Doğu ve Güneydoğu'da devletin doğrudan ya da dolaylı müdahalesiyle feodal üretim ilişkilerinden kapitalizme geçiş işaretleri görülmeye başlanmıştır.

- 1950'den sonra çok partili dönemde Raman Rafinerisi, Malatya, Erzincan, Erzurum ve Elazığ'da şeker fabrikaları, Erzurum'da yem fabrikası ve Et Balık Kurumu, Diyarbakır'da yün yapağı fabrikası kurulmuş ve karayolları yapımı hız kazanmıştır.
- Bu dönemde de toprak dağılımında Doğu ve Güneydoğu'da ciddi düzeyde eşitsizlik yaşanıyordu.
- Birçok köyün aile, kişi ya da sülaleye ait olması büyük toprak sahibine bağlı olarak yaşamını sürdüren köylünün oyunu yönlendirme hakkını da ağaya, aşiret reisine veriyordu.
- Bu durumu kendi lehlerine değerlendiren siyasi kadrolar tarafından, tarım alanları genişletilmiş, devlet arazileri köylülere dağıtılmıştır.
- Gelişmenin ağırlığı da tarıma kaydırılmıştır.
- Tarımın makineleşmesi, miras yoluyla küçülen toprakların ağalarca satın alınması topraksız köylü oranını artırmıştır.
- Bu süreçte bir taraftan kırsal kesimden kent merkezlerine akın olurken, bir yandan da Doğu'da sermaye birikimini sağlayanlar da yatırım yeri olarak batıyı seçmişlerdir.
- Devlet de doğuya, batıda gelişen sanayi gereksinimlerine uygun, enerji (Keban) ve madencilik (ham petrol, bakır, krom, demir, linyit üretimi) gibi, yatırımlar yapmıştır.
- Öte yandan kamu yatırımlarının yoğunlaştığı bir diğer alan da tarım olmuştur.
- Sulama konusuna 1950'den beri özel bir önem verilmekle beraber sulama başlı başına bir sorun olmaya devam ede gelmiştir.
- Özellikle Güneydoğu Anadolu'da tarıma elverişli alanlar olmasına rağmen sulama yetersizliği verimin düşüklüğüne neden olmuştur.
- Bu doğrultuda Güneydoğu için GAP'ın entegre bir proje olarak hem enerji üretmesi hem de sulama sorununa cevap vermesi hedeflenmiştir.
- Ancak GAP'ın gündeme gelmesiyle beraber parçalanan toprakları satın alma yoluyla kendilerinde toplayan toprak ağaları, küçük köylüyü siyasi ve ekonomik denetimi altına almıştır.
- Toprak ağaları, özellikle Urfa'dan başlayarak, toprak reformu çalışmalarını da her seferinde siyasi güç kullanarak engellemeyi başarmışlardır.

Böylece 2000'li yıllara gelindiğinde GAP'ın bölgedeki farklılaşmayı hızlandırması beklenmekteydi. Ancak 2005 yılında kapitalistlerin sivrildiği ve yanında da Tarım işçisinin çoğaldığı bir tablo ile karşılaşılmıştır. Nitekim 2008 yılında yapılan ve burada sunulan çalışmada da Topraksız Ailelerin halen yüksek oranda olması bu yorumu desteklemektedir.

4. Bölgesel Eşitsizlik

Ulusal İnsani Gelişme Raporu'na göre (BM Kalkınma Programı, 2001:3), Türkiye gelişmektedir ancak eşitsizlikler de artmaktadır. Eşitsizliğin en temel ve basit göstergesi iller arasında oluşan insani gelişme endeksinde (İGE) görülen farklılıklardır. İnsani gelişmenin boyutları; uzun ve sağlıklı bir yaşam sürmek, bilgi sahibi olmak ve onurlu bir yaşam standardına sahip olmak. Bu boyutları temsil eden üç değişken vardır: yaşam beklentisi, eğitim düzeyi ve gelir. "Türkiye'de eşitsizlik bölgeler, gelir grupları, bilgi, insani gelişme ve cinsiyet bağlamında olduğu gibi yaş grupları ile kır-kent yerleşimi arasında ve hatta hane halkı içinde bile gözlemlenebilmektedir. Bu tip eşitsizlik şekillenmesi, ulusal kaynak kullanımında verimsizliğe yol açabilirken kontrolsüz şehirleşme, suç ve hatta toplumsal huzur sorunlarını da derinleştirmektedir (2001:3).

- Türkiye'de yaşam beklentisi ortalaması 1965'te 54 yıl iken 1998'de 69 yıla çıkmıştır.
- En yüksek yaşam beklentisi 76.2 ile Bursa'da, en düşük ise 58.3 ile Şırnak'tadır.
- Okuryazarlık oranı 1965'te %53 iken 1998'de %84'e yükselmiştir.
- En yüksek okur yazarlık oranı %93.1 ile İstanbul en düşük ise Şırnak'tır.
- Gelirin en yüksek olduğu il Kocaeli (16911.8 GSYİH) en düşük olduğu il ise yine Şırnak'tır (2354.1 GSYİH)

Bölgesel eşitsizliklerin giderilmesi ve az gelişmiş bölgelerin hızla kalkındırılmasında Haziran'da Ankara'da yapılan 2009 Kentleşme Şurası'nda hazırlanan Komisyon Raporu'na göre;

- Az gelişmiş bölgelerin mevcut potansiyel ve kapasitelerini destekleyecek politikaların oluşturulmasının,
- Tüm bölgelerin çekiciliklerini arttıracak özelliklerin belirlenmesi ve bu konularda politikaların saptanmasının,
- Bölgelerin kapasitelerinin geliştirilmesinde darboğaz oluşturan konuların üstesinden gelinmesine yönelik önlemlerin tanımlanmasının,

- Bölgesel gelişmeye yönelik kurumsal yapının, karar verme süreçlerinin ve bu düzlemdeki planlama çalışmalarının konumlanması ve içeriğinin geliştirilmesinin gerekli olduğu düşünülmektedir.

Bu amaçla mevcut durumu değiştirmek için stratejiler geliştirilmiş ve uygulanması gereken eylemler belirtilmiştir. Bu konuda geliştirilen görüşler özet olarak üç ana başlıkta toparlanabilmektedir.

a) Kalkınmanın Hızlandırılması İçin Farklı Konularda Bölgeleri ve Onların Gelişme Süreçlerini Yönlendirecek ve Destekleyecek Ulusal Düzlemde Politikaların Geliştirilmesi:

Bu çerçevede bölgelerdeki potansiyel kaynakların tespiti ve istihdam alanları yaratacak şekilde değerlendirilmesi, mesleki ve teknik eğitimin desteklenerek kalifiye işgücünün talebe uygun şekilde arttırılması, yerel girişimciliğin ve KOBİ'lerin desteklenmesi, tarımdaki verimliliği arttırmak için sosyal, kurumsal ve iktisadi düzenlemelere gidilmesi, tarımsal kalkınmayı ve bununla ilintili sanayilerin bir bütün olarak değerlendirilmesi, üniversite-sanayi işbirliğinin sağlanması ve ekonomik faaliyetleri için gerekli olan teknik alt yapının tüm bölgelerde geliştirilmesini sağlayacak düzenlemeler yapılmalıdır. Sağlık, sosyal güvenlik ve temel altyapı hizmetlerine erişim kapasitesi geliştirilmelidir.

b) Bölgenin Özgün Niteliklerini Öne Çıkaracak Bir Yaklaşım Biçimi

c) Bilgi Altyapısının Geliştirilmesi, Bölge Düzeyindeki Kurumsal Yapının ve Karar Süreçlerinin Düzenlenmesi.

Bölgenin kendi varlıklarını ve kaynaklarını koruyabilmeleri ve bunları etkin kullanabilmeleri için tüm paydaşların yer alacağı bölgedeki ortak karar ve danışma mekanizmaları geliştirilmelidir. (T.C. Bayındırlık ve İskan Bakanlığı, 2009:78-79)

5. GAP Bölgesi İle İlgili Gelişmeler ve GAP'ın Son Durumu

- GAP Master Plan'da bölgenin ekonomik ve sosyal sektörlerinde meydana gelecek değişimlerde eğitim ve sağlık hizmetleriyle kentsel altyapı gereksinimlerinin makro düzeyde ele alınması, finansman konusuyla doğru orantılı olamamıştır.
- Master Plan hazırlanırken insan faktörü üzerinde yeterince durulmamış, kalkınmanın sürdürülebilir boyutu dikkate alınmamıştır.

Kısacası, teknik konulara ağırlık verilmiş ama onu kullanacak, ondan yararlanacak ve sürdürülebilirliğini sağlayacak 'insana' yeterince yatırım yapılmamıştır. Örneğin yörede, sulamayla birlikte yılda 6-7 ürün alınacağı söylentileri yaygınlaşırken o ürünün kimin tarafından, nasıl yetiştirileceği üzerinde durulmamıştır. Ayrıca, araştırma verileri

sunulurken belirtileceği üzere, beklenenin tam tersine yılda en fazla iki ürün alanların oranının da çok düşük olması, çoraklaşma vb. "insan ögesine" yeterince yatırım yapılamadığının göstergelerindendir.

GAP'ın sosyal boyutu üzerine 1990'lı yıllarda GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığınca bir dizi sosyolojik araştırma yaptırılmıştır. Bu araştırmalar şunlardır:

- GAP Sulama Sistemlerinin İşletme-Bakım Yönetimi Projesi Sosyo-Ekonomik Çalışma, ODTÜ Sosyoloji Bölümü, Ankara 1993.
- GAP Bölgesi Toplumsal Değişme Eğilimleri Araştırması, Türkiye Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara 1993.
- GAP Bölgesi Nüfus Hareketleri Araştırması, ODTÜ Sosyoloji Bölümü, Ankara 1994.
- GAP Bölgesi Baraj Göl Aynası Altında Kalacak Yörelerde İstihdam ve Yeniden Yerleştirme Sorunları Araştırması, Sosyoloji Derneği, Ankara, 1994.
- GAP Bölgesi'nde kadının statüsü ve Kalkınma Sürecine Entegrasyonu Araştırması, Türkiye Kalkınma Vakfı, Ankara 1994.

Bu araştırmaların sonuçları çerçevesinde 1995 yılında GAP Sosyal Eylem Planı hazırlanmıştır. Gerek projelendirme gerekse projelerin uygulanmasında, katılımcılığı temel ilke edinen ve GAP'ta sürdürülebilir kalkınmayı hedef alan Sosyal Eylem Planı'nın ilk uygulaması Birecik Barajı'nın yapımında gerçekleşmiştir.

Master Plan çerçevesinde ana hatlarıyla yapılan değerlendirmeden hareketle GAP'ın Teknik açıdan Son Durumu, şu şekilde belirtilebilir:

- Yapılması öngörülen 19 hidroelektrik santralinden sekizi, 2007 itibariyle tamamlanmış, böylece bölgede planlanan enerji yatırımlarının %74'ü gerçekleştirilmiştir.
- Sulama amaçlı 22 barajdan ise 14'ü bitirilmiş, sulama oranı %18'de kalmıştır. Sulanması beklenen 1 milyon 700 bin hektarlık alanın sadece 270 bin hektarı sulanmıştır.
- Enerjide alınan sonuçlar kuşkusuz küçümsenecek bir noktada değildir.
- Sulamada ise hala bazı sorunlar yaşanmakta olup bölgenin tamamında henüz sulu tarıma geçilememiştir.
- Projenin sadece %54'ünün tamamlanmış olması (USİAD, 2008:29), planın hedeflendiği gibi 2010'da bitirilemeyeceğini göstermektedir.
- Tamamlanması için yaklaşık 13 milyon dolar kaynağa gereksinim duyulan proje için 2007 yılında ayrılan ödenek miktarı sadece 1 milyon 220 bin 505 YTL'dir.

- Bu durum, GAP için başlangıçtaki hız ve heyecanın kaybedilerek projenin yavaşlama dönemine girdiğini göstermektedir.
- Bölgesel kalkınma konusunun gündeme gelmesi, önümüzdeki yıllarda projenin tekrar canlanacağına işaret sayılabilir.
- GAP'ın bitirilmesi siyasi ilgi ile doğru orantılıdır.

Sonuç olarak,

- GAP sadece bir enerji ve sulama projesi değildir.
- GAP, bölgenin sosyal ve kültürel dönüşümünü gerçekleştirecek yapısal ve entegre bir projedir.
- Esasen GAP Bölge Kalkınma İdaresi adının da içerdiği gibi, topyekûn bir kalkınma hedeflenmiştir.
- Kişiler ve bölgeler arasındaki gelir farkının azalması, kalkınma hedeflerinin gerçekleşmesinde önemli bir unsurdur.
- Kalkınma hamlelerine destek ve kuvvet verecek olan insanın yetiştirilmesi için hizmet vermesi beklenen birçok kurum bürokratik dar boğazlarını aşmalıdır.
- Daha da önemlisi kurumlar arası eşgüdümün, sağduyu içinde gerçekleşmesi için, ciddi bir yenilenme hamlesine gereksinim vardır.
- Projenin sürdürülebilirliği için “insan ögesi” de diğer öğelerle birlikte ve aynı önemde dikkate alınıp geliştirilmelidir.
- GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, kuruluşunun 15. yılında GAP'taki uygulamaların değerlendirilmesine gereksinim duymuş ve sunulan araştırma bu amaçla yapılmıştır.
- Araştırma bulgularının dışında 2008 yılı itibariyle GAP'ta geline son durum, bugüne kadar yapılan ve daha önce sıralanan araştırma sonuçlarına bağlı olarak karşılaştırmalı bir şekilde ortaya konulmuştur.

II. BÖLÜM: ARAŞTIRMA PROBLEMİ

1. Araştırmanın Konusu

GAP çok sektörlü, entegre ve sürdürülebilir bir sosyo-ekonomik bölgesel kalkınma projesi olarak nitelendirilmektedir. Temel hedefi Bölge'nin toprak, su ve insan kaynaklarını geliştirmek yoluyla ülkenin az gelişmiş bölgelerinden biri olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi ile diğer bölgeler arasındaki gelişmişlik farkını azaltmak olan proje, baraj ve hidroelektrik santralleri inşası, sulama, kırsal ve kentsel altyapı, sağlık, eğitim, turizm ulaştırma, kültür vb. alanlarda yapılan kalkınma yatırımlarını içermektedir. Bu yatırımlardan beklenen, Bölge'de sürdürülebilir insani gelişmenin sağlanmasıdır.

Sürdürülebilirlik kavramının uluslararası kalkınma konularının gündemine girmesiyle birlikte her ülke, özel koşullarından hareketle, kendi sürdürülebilir kalkınma ölçütlerini belirlemek durumunda kalmıştır. Türkiye'nin bu alandaki gereksinimlerini saptamak amacıyla 1995 yılı Mart ayında GAP İdaresi, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) ile birlikte Şanlıurfa'da bir seminer gerçekleştirmiştir. Bu seminerde, gerek seminerin sonuçlarına gerekse GAP Master Planı'nın amaç ve öngörülerine dayanılarak, GAP'ta kalkınma süreci için "sürdürülebilirlik" bağlamında aşağıdaki hedefler benimsenmiştir (GAP BKİ-UNDP 1995:29-30):

- ❖ Bölge'deki ekonomik koşulları mümkün olan en ileri düzeyde geliştirecek şekilde yatırımların artırılması,
- ❖ Sağlık ve eğitim hizmetlerinin ülke düzeyine ulaşacak biçimde geliştirilmesi,
- ❖ Yeni istihdam olanaklarının yaratılması,
- ❖ Kentlerde yaşam kalitesi ile kentsel ve toplumsal altyapının, daha sağlıklı kentsel çevreler yaratılmasına olanak tanıyacak biçimde iyileştirilmesi,
- ❖ Kırsal altyapının sulamada optimal gelişmeye olanak tanıyacak biçimde tamamlanması,
- ❖ Bölge içi ve bölgeler arası ulaşılabilirliğin artırılması,
- ❖ Mevcut ve yeni kurulacak sanayilerin altyapı gereksinimlerinin karşılanması,
- ❖ Suyun, toprağın, havanın ve bunlarla ilişkili eko-sistemlerin öncelikli olarak korunması,
- ❖ Karar alma ve proje uygulanmasında halk katılımının geliştirilmesi.

GAP çerçevesinde sürdürülebilir kalkınmanın temel bileşenleri ise sosyal sürdürülebilirlik, tarımsal sürdürülebilirlik, ekonomik geçerlilik, fiziksel ve mekânsal sürdürülebilirlik ile çevresel sürdürülebilirlik olarak ifade edilmiştir (GAP BKİ 2004). Çevresel ve kültürel sürdürülebilirlik

doğal kaynakların sürdürülebilirliğine, çevre ve kültürel mirasın korunmasına bağlıdır. Ekonomik geçerlilik verimli ve etkin projelerin uygulanması, istihdam olanakları, ekonomik gelişme ve özel sektör katılımı ile çok yakından ilgilidir. Sosyal sürdürülebilirlik ise katılımcılık, eşitlik, adillik ve insan kaynaklarının gelişimi ilkelerinin benimsenmesine bağlıdır.

Sürdürülebilir insani gelişme kavramının GAP literatürüne girmesiyle birlikte proje, ağırlıklı bir biçimde çevresel ve insani boyutları da kapsamına almış ve temel hedef olarak da Bölge insanının yaşam kalitesinin yükseltilmesini benimsemiştir. Bu yaklaşım ile, ekonomik büyümeye yönelik fiziksel yatırımlar da dahil, tüm proje ve uygulamaların insani gelişmeye yaptıkları katkı açısından değerlendirilmeleri gerekli olmuştur.

GAP'ın başlangıcından günümüze kadar Bölge'de farklı konularda çok sayıda araştırma yapılmıştır. Şöyle ki, yukarıda da değinildiği üzere, GAP kapsamında dokuz ili içeren bölgesel kalkınma projesine ilişkin olarak 1995 yılında, projenin planlanması ve uygulanmasında katılımcılığı temel alan ve bölgede sürdürülebilir insani kalkınmayı amaçlayan 'GAP Sosyal Eylem Planı' hazırlanmıştır. Bu plan ise bir dizi sosyal araştırma projelerinin uygulaması sonucunda hazırlanmıştır. Söz konusu sosyal araştırmalar aynı zamanda bu çalışmada da temel alınmıştır. Söz konusu araştırmalar sırasıyla:

- * GAP Bölgesi Toplumsal Değişme Eğilimleri Araştırması,
- * GAP Bölgesi Nüfus Hareketleri Araştırması,
- * GAP Bölgesi'nde Kadının Statüsü ve Kalkınma Sürecine Entegrasyonu Araştırması,
- * GAP Bölgesi Baraj Göl Aynası Altında Kalacak Yörelerde İstihdam ve Yeniden Yerleştirme Sorunları Araştırması,
- * GAP Sulama Sistemlerinin İşletme-Bakım ve Yönetimi Projesi Sosyo-Ekonomik Çalışması,
- * Birecik Barajından Etkilenen Nüfusun Yeniden Yerleşimi, İstihdamı ve Ekonomik Yatırımları İçin Planlama ve Uygulama Projesi,

Yapılan bu çalışmalardan her birinin kendine özgü konuları olmakla birlikte, genel olarak bölgenin sosyo-ekonomik ve kültürel yapısına ilişkin bulgular da ortaya konulmaktadır.

"GAP Bölgesinde Karşılaştırmalı Sosyal ve Ekonomik Yapı Araştırması"nın konusunu, sürdürülebilir kalkınma yaklaşımını benimsemiş olan GAP'ın bölge insanı üzerindeki sosyal ve insani gelişme göstergeleri açısından izlenmesi yani GAP'ın bölgeye olan sosyal-ekonomik etkilerinin, yaklaşık 10-15 yıl öncesine göre, karşılaştırılmalı olarak değerlendirilmesi oluşturmaktadır.

2. Araştırmanın Amacı

Araştırmanın temel amacı, sürdürülebilir kalkınma açısından GAP'ın sosyal etki değerlendirmesinin yapılmasıdır. Söz konusu araştırmada bu amacı gerçekleştirmek üzere birbiriyle bağlantılı olarak belirlenen alt amaçlar ise şunlardır:

- ❖ GAP Bölgesi'nde yapısal ve insani gelişmenin saptanması,
- ❖ Yaklaşık 10-15 yıl öncesine göre meydana gelen değişmelerin belirlenmesi,
- ❖ Öncelikli sorun ve müdahale alanlarının tanımlanması.

Yukarıda sıralanan konular için gerekli verilerin derlenmesi ve bu konuda politika yapıcılar ve uygulayıcılar için anlamlı önerilerde bulunulması amacıyla bu araştırma, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin dokuz ilinin kentsel ve kırsal yerleşim birimlerinde yürütülmüştür.

Araştırmanın temel hedefi doğrultusunda, Bölge'deki uygulamaların aşağıdaki başlıklar altında analizi amaçlanmıştır:

- ❖ Sosyo-Demografik özellikler
- ❖ Nüfus Hareketleri
- ❖ Sosyo-Ekonomik Yapı ve Sınıflar
- ❖ Sosyo-kültürel Yapı
- ❖ Sosyo-psikolojik Yapı
- ❖ GAP ve Değişim

Bu analizler kapsamında belirlenen değişkenler illerin gelişmişlik düzeyine göre ele alınmıştır. Böylelikle de ortamsal faktörler göz önünde bulundurularak GAP Bölgesi'ndeki uygulama ve programların farklı gelişmişlik düzeyinde bulunan alanlardaki yaşam düzeylerine olan sosyal etkileri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın bütünü:

- (i) GAP Bölgesi'nde bugüne kadar yapılan projelerin etkileri,
- (ii) Sosyal altyapının (eğitim, sağlık ve toplum hizmetlerinin vb.) yaklaşık 10-15 yıl öncesine göre gösterdiği farklılıkların saptanması,
- (iii) Kamusal altyapının geldiği nokta,
- (iv) Sürdürülebilir sosyal kalkınma konusunda kapasite geliştirme çalışmalarının boyutu,
- (v) Sosyal sermayenin (bölge insanının sosyal bağlarının) gelişmesi konusunda karşılaştırmalı bir değerlendirme olanağı sağlamıştır.

Sonuç olarak bu araştırma temelde GAP'ın sosyal etkilerini bütünsel olarak değerlendirmeye yöneliktir. Bu etki araştırmasında proje-merkezli yaklaşım yerine, hedef-kitle merkezli yaklaşım kullanılmıştır. Hedef-kitle merkezli değerlendirme yaklaşımı ile GAP'ın etkilerine, bölge insanının

çeşitli sosyal ve insani kazanımları temelinde bakılmış ve projenin etkisi bu göstergeler bağlamında saptanmaya çalışılmıştır. Bu değerlendirme kapsamında hem GAP'ın fiziksel ve mali göstergelerinin hem de projenin uygulama süreci ve performans göstergelerinin bir arada ele alınması olanaklı olmuştur.

3. Araştırmanın Kapsamı

Evren: İnsan-merkezli sosyal bir analizi içeren araştırmanın evrenini bölgenin dokuz ilindeki hem kentsel hem de kırsal yapı içinde yaşayan nüfus oluşturmaktadır.

Örneklem: Araştırma, GAP Bölgesi içinde uygulanmakta olan projelerden değişik biçim ve derecelerde etkilenen kentsel ve kırsal hane birimlerinde yürütülmüştür. Aşağıda çalışmanın evren ve örnekleme daha ayrıntılı olarak tanımlanmıştır.

GAP Bölgesi kapsamında bulunan dokuz ilin kentsel ve kırsal yerleşim alanlarında bulunan haneler araştırmanın evrenini oluşturmaktadır. Bu evrenin toplam nüfusu 6 608 619 (Bkz. Tablo 1, Tablo 3) ve hane sayısı, GAP illerinin hane büyüklüğü ortalamasından hareketle, tahmini 1.101.436 hane olarak belirlenmiştir. Bu haneler DPT'nin 2003 yılındaki sosyo-ekonomik gelişmişlik endeksi içinde farklı düzeyde gelişmişlik grubu içindeki il ve ilçe yerleşimleri ile bu yerleşim birimlerinin kırsalı içinde yer almaktadır. Kentsel nüfus toplamı 4.143.136 kişi ve tahmini toplam kentsel hane sayısı 690.523'dür. Kırsal nüfus toplamı 2.465.483 toplamı kişi ve tahmini toplam kırsal hane sayısı da 410.913'dür (Tablo 1).

Tablo 1: GAP İllerinin Kır-Kent Nüfusları ve Tahmini Hane Sayıları (2000)

İller	Toplam Nüfus	Kent Nüfus	Kır Nüfus	Tahmini Toplam Hane ⁴ Sayısı	Tahmini Kent Hane Sayısı	Tahmini Kır Hane Sayısı
ADİYAMAN	623 811	338 939	284 872	103.968	56.489	47.479
BATMAN	456 734	304 166	152 568	76.122	50.694	25.428
DİYARBAKIR	1 362 708	817 692	545 016	227.118	136.282	90.836
GAZİANTEP	1 285 249	1 009 126	276 123	214.208	168.187	46.021
KİLİS	114 724	74 985	39 739	19.120	12.497	6.623
MARDİN	705 098	391 249	313 849	117.516	65.208	52.308
SİİRT	263 676	153 522	110 154	43.946	25.587	18.359
ŞANLIURFA	1 443 422	842 129	601 293	240.570	140.354	100.216
ŞIRNAK	353 197	211 328	141 869	58.866	35.221	23.644
TOPLAM	6. 608. 619	4.143.136	2.465.483	1.101.436	690.523	410.913

Örnekleme hacmini belirleme tekniği:

TOPLAM NÜFUS BÜYÜKLÜĞÜ: $M=6.608.619$

ORTALAMA HANE BÜYÜKLÜĞÜ: $H=6$

TOPLAM HANE SAYISI: $N= M/H = 6.608.619/6 = 1.101.436$.

Evrenin hedef kitledeki hane sayısının 1.101.436 olarak bilindiği kabul edilirse bu durumda örnek büyüklüğü $d= + 0.05$ örnekleme hatası, $p=0.30$ gerçekleşme olasılığı ve $q=0.70$ gerçekleşmeme olasılığı söz konusu olduğunda $\alpha =0.05$ düzeyinde istatistiksel bakımdan anlamlılık taşıyan örnek büyüklüğü,

$n = Nt^2 pq/d^2 (N-1) + t^2 pq$ formülünden örneklem hacmi geçici olarak 895 olarak hesaplanmıştır.

Araştırmanın örneklem birimini haneler oluşturmaktadır. Haneler belirlenen örnek hacmi içine *aşamalı örnekleme* tekniği ile seçilmiştir. Yaklaşık 6.608.619 kişiyi barındıran bölgede, (her hane/ailede ortalama altı fert bulunmasından hareketle) ortalama 1.101.436 hane olduğu öngörülmüştür. Araştırma için geçici olarak $n=896$ örneklem hacmi istatistiksel olarak uygun bir büyüklük olarak kabul edilmiştir. Gerekli düzeltmelerden sonra araştırmanın gerçek örnek hacmi 1230 olarak hesaplanmıştır. Çünkü 895 örneklem hacminin tabakalı oranlı örnekleme tekniği ile illere dağılımında tabakalara 20'den küçük sayı düştüğünde bu tabakalardaki hanelerin istatistiksel işlemler bakımından temsil gücünün olmadığı dikkate alınarak bu yerleşim biriminde görüşülecek hane sayıları 20'ye yükseltilmiştir. Bunun sonucunda örneklem hacmi 1230'a ulaşmıştır. Bu 1230 hanenin her birinde kadın, erkek ve 14-25 yaş arası gençlerle görüşülmüştür. Bu nedenle de toplam

$1230 \times 3=3690$ görüşme formu uygulanmıştır. Ayrıca yaklaşık 100 muhtar (köy-mahalle) ile görüşme yapılarak ilçe-köy-mahalle hakkında

⁴ GAP bölgesi ortalama hane büyüklüğü altı kişi kabul edilerek tahmini bir hane sayısı hesaplanmıştır.

genel bilgi almak üzere görüşme formu doldurulmuştur. Dolayısıyla toplam 3790 kişi ile yüz yüze görüşme yapılmıştır. Bu yerleşim birimleri, DPT'nin 2003 yılı verilerinden hareketle, öncelikle il bazında sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeylerine göre birinci dereceden dokuzuncu dereceye kadar kendi içinde kategorileştirilmiştir. Bu dokuz ilin gelişmişlik göstergeleri aşağıda Tablo 2'de verilmektedir.

Tablo 2: GAP İllerinin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralamasına Göre Konumu

İller	Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksine Göre Sıra Numarası
GAZİANTEP	1
KİLİS	2
DİYARBAKIR	3
ADİYAMAN	4
ŞANLIURFA	5
BATMAN	6
MARDİN	7
SİİRT	8
ŞIRNAK	9

Not: Sosyo-ekonomik gelişmişlik endeksi kapsamında, demografik göstergeler, istihdam göstergeleri, eğitim göstergeleri, sağlık göstergeleri, sanayi göstergeleri, tarım göstergeleri, inşaat göstergeleri, mali göstergeler, alt-yapı göstergeleri, diğer refah göstergeleri değişken olarak kullanılmıştır.

Tablo 3: Örneklemdaki İllere Düşen Hane Sayıları

İller	Toplam il Geçici Hane Sayısı	Toplam il Düzeltilmiş Hane Sayısı	Gelişmiş Kent Hane Sayısı	Gelişmiş Kır Hane Sayısı	Az gelişmiş Kent Hane Sayısı	Az gelişmiş Kır Hane Sayısı
1.GAZİANTEP	170 (0.19)*	208	148	17 (3)**	2 (18)**	3 (17)**
2.KİLİS	18 (0.02)*	80	12 (8)**	3 (17)**	1 (19)**	2 (18)**
3.DİYARBAKIR	188 (0.21)*	222	131	51	1 (19)**	5 (15)**
4.ADIYAMAN	81 (0.09)*	115	55	13 (7)**	1(19)**	7 (13)**
5.ŞANLIURFA	197 (0.22)*	217	127	50	3 (17)**	17 (3)**
6.BATMAN	63 (0.07)*	110	50	5 (15)**	2 (18)**	6 (14)**
7.MARDİN	98 (0.11)*	106	43	22	21	12 (8)**
8.SİİRT	36 (0.04)*	88	28	2 (18)**	2 (18)**	4 (16)**
9.ŞIRNAK	45 (0.05)*	80	18 (2)**	6 (14)**	7 (13)**	14 (6)**
TOPLAM	896	1226	622	243	181	180

**Her ilin tabaka ağırlığı; **Tabaka içinde temsil gücünü sağlamak için hane sayılarını 20'ye yükseltmek için gerekli olan sayı.*

Gelişmişlik endeksine göre örnekleme öncelikle dokuz il kendi içinde sıralanmıştır (Tablo 2). Daha sonra:

Birinci aşamada, bu illerin kapsamında yer alan ilçelerden “en gelişmiş” olanla “en geri kalmış” olan ilçelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik kriterine göre birinci tabaka ölçütü oluşturulmuştur. Bu tabakalardan seçilecek hane sayısı da oranlı tabakalı örneklem tekniği ile belirlenmiştir.

İkinci aşamada ise, belirlenen bu illerin en gelişmiş ve en geri kalmış ilçe yerleşimlerinden örneklem birimine girecek kırsal yerleşim birimleri saptanmıştır. Saptanan bu yerleşim birimlerinde kent-kır oranlarına göre hane sayısına ulaşılmıştır (Bkz. Tablo 3). Örnekleme illerin kırsal ve kentsel yerleşim birimlerinin gelişmişlik düzeyine göre temsil oranları aşağıdaki Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4: Örneklemin İllerin Gelişmişlik Düzeyine Göre Temsili

Gelişmişlik Boyutu	İlin Adı	İlçe Adı	Temsil Oranı	
BİRİNCİ DERECEDE GELİŞMİŞ İLLER	Gaziantep	Merkez	13,7	17,0
		Yavuzeli	3,3	
	Kilis	Merkez	3,3	6,6
		Musabeyli	3,3	
	Diyarbakır	Merkez	14,7	18,0
		Çınar	3,3	
İKİNCİ DERECEDE GELİŞMİŞ İLLER	Adıyaman	Merkez	6,1	9,3
		Gerger	3,2	
	Şanlıurfa	Merkez	14,4	17,7
		Harran	3,3	
	Batman	Merkez	5,7	9,0
		Gercüş	3,3	
ÜÇÜNCÜ DERECEDE GELİŞMİŞ İLLER	Mardin	Merkez	5,3	8,6
		Derik	3,3	
	Siirt	Merkez	3,9	7,2
		Baykan	3,3	
	Şırnak	Merkez	3,3	6,6
		İdil	3,3	

Her bir ilin örnekleme temsili oranı, o ilin toplam nüfusu ile orantılı olarak alındığından, büyük şehir statüsündeki Gaziantep, Şanlıurfa ve Diyarbakır illeri örnekleme temsili itibariyle en büyük paya sahip olmuştur. Ayrıca veriler değerlendirirken, Tablo 4’te de görüldüğü üzere dokuz GAP ili de kendi içinde tekrar üç gelişmişlik kategorisine ayrılarak değerlendirilmiştir. Buna göre:

1. *Gaziantep-Kilis-Diyarbakır*: Birinci Derecede Gelişmiş İller (B.D.G.İ)⁵

⁵ Metinde bundan sonra kısaca, “Birinci Derecede Gelişmiş İller”, B.D.G.İ; “İkinci Derecede Gelişmiş İller”, İ.D.G.İ. ve “Üçüncü Derecede Gelişmiş İller” ise Ü.D.G.İ. şeklinde ifade edilecektir.

2. *Adıyaman-Şanlıurfa-Batman*: İkinci Derecede Gelişmiş İller (İ.D.G.İ)

3. *Mardin-Siirt-Şırnak*: Üçüncü Derecede Gelişmiş İller (Ü.D.G.İ) kategorisi içinde değerlendirilmiştir. Böylelikle de tek tek dokuz GAP iline ait derlenen verilerin “gelişmişlik” kriterine göre bir arada ve birbiriyle karşılaştırılabilmesi olanaklı kılınmıştır. Daha da önemlisi söz konusu illerin gelişmişlik düzeyinde GAP’ın etkisinin olup olmadığı somut olarak ortaya konulabilmiştir.

Örneklem seçiminde üçüncü aşamada, kentsel ve kırsal olarak örneklem birimine girmiş olan yerleşim birimlerinden mahalleler rastlantısal (random) olarak belirlenmiştir.

Dördüncü aşamada ise örnekleme giren haneler yine rastlantısal olarak seçilmiştir.

İlk üç aşamada örneğe çıkacak olan birimler alana çıkmadan önce saptanmış, mahallelerde görüşme yapılacak haneler ise alanda belirlenmiştir.

Örneğe çıkan haneler alanda dört aşamada seçilmiştir. Öncelikle GAP kapsamında yer alan dokuz il DPT’nin sosyal gelişmişlik endeksine göre kendi içinde sıralanmıştır (Bkz. Tablo 2). Daha sonra bu dokuz ilin ilçelerinin sosyal gelişmişlik endeksine göre sıralamaları yapılarak en gelişmiş ve en az gelişmiş ilçeler örneklem kapsamına dahil edilmiştir (Bkz. Tablo 4). Burada merkez ilçe en gelişmiş olanı temsil ederken en az gelişmiş olanı da sıralamadaki son ilçe oluşturmaktadır. Bu grupların her birinde yer alan örnekleme çıkacak hanelerin sayısı oranlı tabakalı örneklem tekniği ile seçilmiştir.

Bir sonraki aşamada ise, bir önceki aşamada örneklem kapsamına giren en gelişmiş ve en geri kalmış ilçelerin, örnekleme dahil edilecek olan kırsal ve kentsel hane sayıları kır-kent nüfusu oranlarına göre belirlenmiştir. Kırsal haneler belirlenirken, alanda seçilen ilçelere (gelişmiş-azgelişmiş) bağlı merkez köylerden nüfusu en fazla olan köyün seçilmesi örnekleme dahil olacak kırsal haneleri oluşturmuştur.

Yukarıdaki örneklem seçim aşamalarından sonra, çalışma kapsamındaki dokuz ilin örnekleme çıkan kentsel yerleşim birimlerinin mahalleleri saptanmıştır. Yerleşim birimindeki mahalleler alfabetik olarak sıralanmış ve rastlantısal sayılar tablosundan belirlenen sayıya göre sıralanmış olan mahalleler listesinden, atlanarak seçilmiştir.

Dokuz GAP ilinde örnekleme çıkan kırsal ve kentsel yerleşim birimleri ile kentsel yerleşim birimindeki mahalleler aşağıdaki Tablo 5’te bir arada verilmiştir.

Tablo 5: Dokuz GAP İlinde Örnekleme Çıkan Kırsal ve Kentsel Yerleşim Birimleri İle Kentsel Yerleşim Birimindeki Mahalleler

İlin Adı	İlçenin Adı	Mahallenin Adı	Köyün Adı	
GAZİANTEP	Merkez	<i>Değirmişem</i>	Battal	
		<i>Binevler</i>		
		<i>Konak</i>		
		<i>Deniz</i>		
		<i>Üçoklar</i>		
		<i>Perilikaya</i>		
	Yavuzeli	<i>Fevziçakmak</i>	Küçük Kara Kuyu Köyü	
		<i>Hürriyet</i>		
<i>Cumhuriyet</i>				
<i>Sultan Selim</i>				
KİLİS	Merkez	<i>Doğan Güreş Paşa</i>	Topallar	
		<i>İsmet Paşa</i>		
		<i>Ekrem Çetin</i>		
	Musabeyli	<i>Cumhuriyet</i>	Uzunlu Karamelik	
		<i>Murathöyüğü</i>		
		<i>Pınar</i>		
DİYARBAKIR	Merkez	<i>Peyas</i>	Büyükkadı	
		<i>Hasırlı</i>		
		<i>Mevlana Halit</i>		
	Çınar	<i>Cumhuriyet</i>		Akçomak
		<i>Yenimahalle</i>		
		<i>Yeşil</i>		
ADİYAMAN	Merkez	<i>Yavuz Selim</i>	Börgerek	
		<i>Bahçelievler</i>		
		<i>Yeşilyurt</i>	Külahhöyük	
		<i>Yeşilevler</i>		
	Gerger	<i>Merkez</i>	Yeşilyurt Eskikent	
		<i>Keleşan</i>		
		<i>Fatih</i>		
ŞANLIURFA	Merkez	<i>Bahçelievler</i>	Sultantepe	
		<i>Şair Nabi</i>		
		<i>Yakubiye</i>		
	Harran	<i>Cumhuriyet</i>		Giyimli
		<i>Süleyman Demirel</i>		
		<i>Şih Hayati Harrani</i>		
BATMAN	Merkez	<i>Gap</i>	Binatlı Hisar	
		<i>Cumhuriyet</i>		
		<i>Karşıyaka</i>		
	Gercüş	<i>Pınarbaşı</i>		

MARDİN	Merkez	Çabuk	Ortaköy
		Yenişehir	
		Evren	
Derik		Kale	Tepebağ
SİİRT	Merkez	Kooperatif	Aktaş
		Conkbayır	
Baykan		İnönü	Dedebakır
ŞIRNAK	Merkez	Atatürk	Balveren
	İdil	Atakent	Yenimahalle

Son olarak araştırma birimi olan hanelere ulaşılmıştır. Hanelere ise belirlenmiş olan mahallerin (kuzey-güney ve batı-doğu) dört bir yönünden rastlantısal sayılar tablosundan belirlenmiş sayıya göre sokakların çift ve tek numaralarından atlanarak ulaşılmıştır. Örneklem giren hanede görüşmeler, hane reisi, evli kadın ve 14-25 yaş arası genç ile yapılmıştır. Hane reisi dışındaki evli kadın ve genç olarak hanede görüşme formuna cevap verecek kişi Kish metodu kullanılarak belirlenmiştir. Bu metoda göre, doğum günü görüşmenin yapıldığı tarihe en yakın olan kişi görüşmeye katılacak kişi olarak seçilmektedir. Gidilen hanede görüşüleceklerden biri eksik olduğu takdirde yedek örneklem (sağ ya da soldaki hanelerden biri) kullanılmıştır. Yedek örneklemin eksik olması durumunda o hane fire sayılmıştır.

4. Veri Toplama Yolu ve Teknikleri

Araştırmanın kuramsal çerçevesini toplumsal değişme ve kalkınmanın insan-merkezli yaklaşımı bağlamında sürdürülebilir kalkınma modelinin ölçütleri oluşturmaktadır.

Bu çalışmada nicel (quantitative) ve nitel (qualitative) araştırma teknikleri birlikte kullanılmıştır. Özellikle bazı değerlendirme konularının nicel olarak tanımlanması kolay olmadığından (örneğin, Bölge insanının GAP'teki uygulamalara yaklaşımları nedir? Bölge insanının nasıl geliştirilebileceği konusundaki düşünceleri nelerdir ve niçin bu şekilde düşündükleri? konuları vb.), bu tür verilere nitel tekniklerle ulaşılması mümkün olabilmektedir. Ayrıca toplanan nitel verilerden, nicel verilerin yorumlanmasında da yararlanılarak farklı araştırma tekniklerinin birbirini destekleyecek biçimde (sacayağı şeklinde) kullanılması sağlanmıştır.

Nicel teknik olarak:

Bu çalışmada GAP'ın etkinliğinin ölçülmesinde etkin olan yüz yüze görüşme tekniği kullanılmıştır. Bu amaçla, "Hane Halkı Reisi Görüşme Formu", "Kadın Görüşme Formu", "Genç Görüşme Formu", "Mahalle

Genel Bilgi Formu”, “*Köy Genel Bilgi Formu*” olmak üzere beş farklı soru formu hazırlanıp uygulanmıştır. Ayrıca ilgili kamu kurum ve kuruluş yetkililerinin doğrudan GAP ile ilgili görüş ve önerilerini almak üzere “*Kamu Kurum ve Kuruluş Yetkilileri Soru Formu*” hazırlanarak, 300 kişiye posta yoluyla gönderilmiş ve 136’sından cevap gelmiştir. Bölge ziyareti, iki odak grup çalışması ile tamamlanmıştır.

Sonuç olarak nicel veri toplama tekniği yoluyla Bölge insanının yaşadıkları kentsel ve kırsal yerleşim birimleri DPT’nin gelişmişlik endeksindeki değerlere göre “en gelişmiş” olanla “en geri kalmış”/”en az gelişmiş” kategorisi içinde karşılaştırılabilmiştir. Bölge içinde “en gelişmiş” sosyal göstergeler ile “en geri kalmış” sosyal göstergelere sahip olan yerleşim birimlerindeki bireylere, aynı ölçme araçları uygulanarak ve bu iki gruba ilişkin sonuçlar bir arada ele alınarak karşılaştırmalı olarak değerlendirilebilmiştir. Bu analiz kapsamında her iki gruba ilişkin özellikler, belirlenen değişkenler bağlamında ele alınmıştır. Ortamsal faktörler göz önünde bulundurularak GAP Bölgesi’ndeki uygulamaların ve programların farklı gelişmişlik düzeyinde bulunan alanlardaki yaşam düzeylerine olan sosyal etkileri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Nitel teknikler olarak:

- ❖ Derinlemesine-görüşmeler: Açık-uçlu sorulardan oluşan görüşme formları ile
- ❖ Odak grup toplantıları: 6-10 kişilik gruplarla bir moderatör aracılığıyla ile gerekli konulara ilişkin görüş ve düşüncelerin toplanması yoluyla yapılmıştır.

Odak Görüşmeler:

Bölge içinde hane halkı reisi görüşmelerinin yapıldığı örneklem birimlerinde aynı zamanda cinsiyet (kadın-erkek) yaş (yaşlı-genç) ve mülkiyet (toprak sahibi- topraksız) gibi kriterlere dayalı olarak farklı grupları temsil eden kişilerle 6-10 kişilik gruplar şeklinde odak görüşmeler yapılmıştır. Görüşme yapılacak olan odak gruplar yine DPT’nin gelişmiş endeksinden yararlanılarak belirlenmiştir. Buna göre GAP kapsamında yer alan dokuz ilden en gelişmiş, orta düzeyde ve en geri kalmış olan illerinde (Gaziantep, Şanlıurfa, Şırnak) aşağıda belirtilen kategorideki kişilerle odak grup görüşmeleri yapılmıştır.

Odak grup çalışmaları yapılan kategoriler ve odak grup sayısı:

- ✓ Seçilen üç ilde cinsiyete göre: kadın ve erkeklerle görüşme (cins 2 X il 3=6).
 - ✓ Seçilen üç ilde yaşlı ve gençlerle görüşme (Yaş 2 X il 3)=6 odak görüşme).
 - ✓ Seçilen üç ilde topraklı ve topraksızla görüşme (toprak durumu 2 X il 3=6 görüşme) olmak üzere,
- Toplam 18 odak görüşme gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, alan

çalışmasına başlanmadan önce konu ile ilgili uzmanların (DPT, GAP İdaresi, GAP ile ilgili olarak daha önceki dönemlerde yapılan projelerde yer alan akademisyen-uzmanların) katıldığı odak grup çalışması, geniş bir katılımı Ankara'da yapılmıştır. Bu çalışmada konu ile ilgili uzmanların proje hakkında görüş ve önerilerine yer verilmiş, GAP Bölgesi için nelerin yapıldığı ya da bundan sonra yapılması gereken çalışmaların neler olduğu, temsil ettikleri kurum adına kendilerinin çalışmaya katkılarının neler olabileceği ve daha da önemlisi yapılacak olan bu araştırmanın bölgeye katkısı, farklı kurumların bakış açısıyla ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bunun için de SWOT analizi yapılarak çalışmanın güçlü ve zayıf yönleri belirlenerek fırsat ve tehditler tartışılmıştır.

Alan çalışması tamamlandıktan ve veriler bilgisayar ortamına aktarılıp SPSS programı aracılığı ile dökümü yapıldıktan sonra ise, ham veri sonuçlarından hareketle araştırma ekibi tarafından Şanlıurfa ve Batman illerinde de odak grup çalışması yapılmıştır. Alanda yapılan bu odak grup çalışması Bölge GAP ile doğrudan ilgili sivil toplum kuruluşlarının temsilciler ve kamu kurum ve kuruluş temsilcilerinin katılımı ile gerçekleştirilmiştir. Böylelikle GAP'ın getirileri ve götürülerinin ya da GAP kapsamında bölgede yapılanların ve daha da önemlisi GAP'ın amacına ulaşması için kısa sürede nelerin öncelikle yapılması gerektiği konusu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla bu araştırma kapsamında, sadece GAP'tan etkilenen/yararlanan bölge halkının görüşleri/önerilerine değil, GAP'ın tüm taraflarının değerlendirmelerine bir arada yer vermeye çalışılmıştır.

Yukarıda belirtilen söz konusu odak grup çalışmalarının yanı sıra nitel veri toplama tekniği olarak derinlemesine görüşmeler de yapılmıştır:

Derinlemesine görüşmeler:

- ✓ İlgili kurum ve kuruluş yetkilileri ile,
- ✓ Farklı üretim ve hizmet sunan işyerleri ile,
- ✓ Sivil toplum kuruluşları ile olmak üzere,

dokuz ilde toplam (her ilden en az beş derinlemesine görüşme yapılarak) yaklaşık 45 derinlemesine görüşme yapılmıştır. Sonuç raporunda bulgular tartışılırken, gerek odak grup çalışmaları ve gerekse derinlemesine mülakatlarla elde edinilen bilgilerden yararlanılmıştır.

Dolayısıyla çalışmada yer alan veriler, dokuz GAP ilinin kentsel ve kırsal alanlarında (hane reisi-kadın-genç aynı haneden olmak üzere) 1230'u kadın, 1230'u hane reisi ve 1230'u da genç, toplam 3690 kişi ile yüz yüze yapılan görüşmelerden; 20 odak grup çalışması; 45 derinlemesine mülakattan; konu ile doğrudan ilgili 136 Kamu Kurum ve Kuruluş Yetkilisine posta yoluyla gönderilen soru kâğıtlarından ve çalışma kapsamında gidilen köy-mahallelerden 17 köy muhtarı, 49 mahalle muhtarı olmak üzere toplam 66 muhtardan elde edilen verilerdir.

III. BÖLÜM: ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Sonuç Bölümü'nde öncelikle projenin konusu ve amacı doğrultusunda nicel ve nitel veri toplama teknikleri ile derlenen ve analizi yapılan verilerin genel bir değerlendirmesi yapılmıştır. Sistematiği olması açısından da verilerin analizinde olduğu gibi "sosyo-demografik özellikler", "nüfus hareketleri", "sosyo-ekonomik yapı ve sınıflar", "sosyo-kültürel yapı", "sosyal ve psikolojik yapı", "GAP ve Değişme" başlıkları izlenmiştir. Bu bölümde hem GAP'ın hem de yapılan araştırmanın temel amacı yeniden belirtilerek bu kapsamda ulaşılan sonuçlara karşılaştırmalı olarak yer verilmiştir. Karşılaştırmaya dayanan değerlendirmelerden hareketle GAP'ın bundan sonraki süreci için bazı çıkarım ve önerilerde bulunularak Sonuç Bölümü yazılmıştır.

1. Sosyo-Demografik Özellikler

Örneklem kapsamında yer alan hanelere ilişkin bazı "genel bilgiler" (cinsiyet, yaş, vb. gibi) kısaca şöyledir: Görüşme formu uygulanan hane reislerinden %93.3'ü erkek, %6.7'si ise kadındır. Gençlerden ise %43.6'sı erkek, %56.4'ü de kadındır. Dolayısıyla toplam verilere göre görüşme yapılanlardan %54.4'ü kadın, %45.6'sı da erkektir.

Örneklemin genel yaş ortalaması 36.7 (St.sapma=16.4) olup, yaş ortalaması hane reislerinde 49.4 (St.sapma=12.2), kadınlarda 40.7 (St.sapma=12.5), gençler de ise 18.6 (St.sapma=3.6)'dir.

İllerin gelişmişlik düzeylerine göre örneklemin yaş ortalaması arasında çok büyük fark bulunmamaktadır. Başka bir deyişle yaş ortalamaları bir birine oldukça yakındır. Yaş ortalamasının en yüksek olduğu iller 37.6 (Std.sapma=16.9) ile İ.D.G.İ.'dir. Bunu daha sırası ile 36.9 (Std.sapma=16.2) ile B.D.G.İ. izlemektedir. Yaş ortalamasının en düşük olduğu (35.1 Std.sapma=15.9) iller ise Ü.D.G.İ.'dir.

Örneklem kapsamında görüşülen kadınların evli olma şartı arandığı için, sadece hane reisi ve gençlerin medeni durumu yansıtılmıştır. Buna göre hane reislerinde en yüksek oran "evli" olanlar iken gençlerde en yüksek oran "bekâr" olanlardır. Hatta hane reislerinden evli olanların oranı ile gençlerden bekâr olanların oranı hemen hemen bir birine eşittir. Hane reislerinde en düşük oranı "bekâr" olanlar, gençler de ise "dul, boşanmış" olanlar oluşturmaktadır.

Bölge'de eğitim düzeyi eskiye oranla yükselmekle birlikte:

- Okullaşma oranı hala oldukça düşüktür.
- Okullaşma oranı eğitim kademelerine göre ilkokuldan üniversiteye gittikçe daha da düşmektedir.
- Bölge'de okullaşma oranı 4.9'dur ve en yüksek oranı da "hiç okula gitmeyenler" oluşturmaktadır.

- Örneklem kapsamında görüşülen kişilerin ¼'ünden daha fazlasının "hiç okula gitmemiş olması" bu yorumu destekler niteliktedir.

Eğitim görme ya da okullaşma oranları dokuz GAP ilinin gelişmişlik düzeyine göre farklılaştığı gibi cinsiyete göre de farklılaşmakta ve bu konudaki eşitsizlik devam etmektedir. İllerin gelişmişlik düzeyi yükseldikçe eğitim görenlerin oranı da artmaktadır. Dolayısıyla bu açıdan en dezavantajlı olan ve eğitim yatırımlarında öncelik verilmesi gereken iller, Mardin, Siirt, Şırnak illerini kapsayan Ü.D.G.İ'dir.

- Kadınların da, erkelere göre yarıdan fazlası hala eğitim olanaklarından yararlanamamaktadır.
- Gençlerde ise ortalama eğitim yılı hane reisi ve kadınlara göre daha yüksek olmakla birlikte üniversiteye gidildikçe de bu oran düşmektedir.

Bölge'nin dinamik nüfusunu oluşturan gençlerden üniversite mezunu olanların oranının çok düşük olması, Bölge'nin gelişme dinamikleri açısından potansiyel bir eksiklik ve kayıptır. Bu nedenle, sadece üniversite ya da Ü.D.G.İ için değil, eğitimin her kademesini ve tüm Bölge'yi kapsayan, toplumsal yapı özelliklerini dikkate alan uygulamaya dönük eğitim politikalarının ivedilikle geliştirilip, hayata geçirilmesinin bir zorunluluk olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Bu GAP'ın Bölge'de amacına ulaşabilmesinin de bir ön koşulu olarak görülmektedir.

Eskiden de bugün de, oransal olarak değişmekle birlikte:

- Eğitim oranlarının en yüksek olduğu il, B.D.G.İ kapsamında yer alan Gaziantep olurken,
- En düşük oranda olduğu iller de yine Ü.D.G.İ kapsamında yer alan başta Şırnak ve Mardin illeridir.
- Eskiye göre bugün eğitim açısından anlamlı fark B.D.G.İ kapsamında yer alan Diyarbakır ilinde yaşanmıştır. Bugün, Diyarbakır ili okullaşma oranlarının en yüksek olduğu B.D.G.İ, Şanlıurfa ise İ.D.G.İ kapsamında bulunmaktadır ve en düşük oranlara sadece Ü.D.G.İ'de ulaşılmaktadır. Bununla birlikte her iki kentte de son yıllarda yaşanan göçten dolayı nüfus artışının da bu noktada etkisi olduğu düşünülmektedir.

Genel olarak Bölge'de feodal ilişkiler ve dolayısıyla feodal kültür eskiye oranla çözülmeye başlamakla birlikte aşiret yapısı özellikle belirli bölge illerinde devam etmektedir. Ulaşım ve iletişim olanaklarında yaşanan gelişmeler sonucu kent yaşamı ile etkileşime girilmesinin aşiretin eski öneminin eski öneminin kısmen yitmesine neden olmuştur (Gökçe, 2007:281).

Ancak, eğitim verilerinde olduğu gibi aşiret verileri de kırsal-kentsel yerleşim birimlerine ve illerin gelişmişlik düzeyine göre değişmektedir:

- Aşireti olduğunu belirtenlerin oranı kırsal birimlerde %34.4,
- Kentsel birimlerde de %28.7'dir.
- İller arasında aşiret üyeliğinin en fazla olduğu iller İ.D.G.İ'dir. Başka bir deyişle diğer GAP illerine göre aşiret ilişkilerinin en yoğun olarak yaşandığı iller Adıyaman, Şanlıurfa ve Batman illeridir.
- Bunu daha sonra Ü.D.G.İ izlemektedir.
- Aşiret üyeliğinin en düşük olduğu iller ise B.D.G.İ'dir.
- Ayrıca gençlerin ebeveynlerine, başka bir deyişle hane reisi ve kadınlara göre aşiret olgusunu kabullenme düzeyleri daha düşüktür.
- Bu da beraberinde gelecekte Bölge'de aşiret olgusunun bugünkü önemini biraz daha yitirebileceği sonucunu getirmektedir.
- Kuşkusuz bunda da GAP ve bu kapsamda sosyo-ekonomik yatırımların tüm Bölge illerini kapsayacak şekilde artırılmasının payı çok önemli olacaktır.
- Nitekim kadınlarda eğitim oranları en düşük iken, aşirete bağlılık oranları en yüksektir. Bu da aşiret yapısının çözülmesinde diğer sosyo-ekonomik olgularla birlikte eğitimin de çok önemli olduğunu gösteren bir ilişkidir.

Bölge geneline, en yüksek oranı "Ana Dilinin Kürtçe" olduğunu belirtenler oluşturmaktadır. Bunu daha sonra sırası ile:

- Türkçe
- Arapça
- Zazaca konuşanlar izlemektedir.
- Görüşülen kişilerin yaklaşık $\frac{3}{4}$ 'ü Türkçe'yi okuyup yazabildiğini de belirtmişlerdir.
- Buna karşılık yaklaşık $\frac{1}{4}$ 'ü Türkçe'yi hiç bilmemektedir.

Genel olarak ifade edilecek olunursa, örnekleme Kürtçe konuştuğunu belirtenlerin oranı %50.9, Türkçe konuşanların oranı %34.2, Arapça %9.4 ve Zazaca da %5.5'tir.

İllerin gelişmişlik düzeyleri ile Türkçe okur-yazarlık oranları arasında anlamlı bir ilişki vardır:

- İllerin gelişmişlik düzeyi yükseldikçe Türkçe okur-yazarlık oranı da artmaktadır.
- Türkçe okur-yazar olanların oranının en yüksek olduğu iller B.D.G.İ iken,
- Türkçe okur-yazar olmayanların oranının en yüksek olduğu iller Ü.D.G.İ'dir.
- Kadınlarda ise Türkçe okur-yazar olmayanların oranı hane reisi ve gençlere göre çok daha yüksektir.

Büyük çoğunluğu Müslüman olduğunu ifade eden Bölge'de, mezhepler arasında "Hanefi" Mezhebinden olanlar ağırlıktadır. Bunun dışında ise daha düşük oranlarda olmak üzere sırasıyla:

- Şafi,
- Alevi,
- Caferi Mezhebinden olanlar bulunmaktadır.
- Hanefi Mezhebinden olanlar B.D.G.İ ve İ.D.G.İ'de ağırlıkta iken,
- Şafi Mezhebinden olanlar Ü.D.G.İ'de ağırlıktadır.
- Alevi Mezhebinden olanlar ise, diğer illere göre İ.D.G.İ'de çoğunluktadır ki, zaten Ü.D.G.İ'de örneklem kapsamında yer alanlardan Alevi olduğunu belirten olmamıştır.
- Yine Caferi Mezhebinden olanlar da sadece İ.D.G.İ örneğinde bulunmaktadır.
- Hane büyüklüğü açısından:
- Dokuz GAP ilinde ortalama hane büyüklüğünün 7,3'tür.
- İller arasında ortalama hane büyüklüğü İ.D.G.İ ve Ü.D.G.İ' de bir birine eşit ve en yüksektir.
- Şu andaki B.D.G.İ ve İ.D.G.İ' de ortalama hane büyüklüğünün 7.5 ile 15 yıl önceki ortalama hane büyüklüğüne eşit olması da vurgulanması gereken bir noktadır.

2. Nüfus Hareketleri

Örneklem kapsamında yer alan toplam nüfusun "doğduğu yer ile yaşadığı yer arasındaki farka" dokuz GAP ilinin genel toplamı açısından bakıldığında, ailelerin en yüksek oranda (%82,6) doğdukları yerde yaşadıkları görülmüştür. Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü tarafından 2005-2006 yıllarında yapılan nüfus araştırmasında da Türkiye genelinde kırsal alanda doğdukları yerde yaşayanların oranı %72,4'tür.

İllerin gelişmişlik düzeyine göre “doğduğu yerden farklı yerde yaşayanların” oranı değişmektedir:

- İllerin gelişmişlik düzeyi arttıkça “doğduğu yerden farklı yerde yaşayanların” oranı yükselmektedir.
- İllerin gelişmişlik düzeyi düştükçe de “doğduğu yerde yaşayanların” oranı artmaktadır.

Buna göre, B.D.G.İ’ de “doğduğu yerden farklı yerde yaşayanların” oranı, Ü.D.G.İ’e göre yaklaşık yedi kat daha yüksektir. Bunda, B.D.G.İ kapsamında yer alan Gaziantep ve Kilis’in sanayi kenti statüleri gereği iş, eğitim vb. açılardan bölgenin çekim merkezi olmaları etkili olmaktadır. Diyarbakır’ın ise bu iki kente göre daha özel bir konumu vardır. Diyarbakır güvenlik nedeniyle çevre illerden ve köylerden çok fazla göç alan bir kenttir. Nitekim gerek derinlemesine mülakatlarda gerekse odak grup çalışmalarında da bu noktaya vurgu yapılmış ve Diyarbakır’ın göç alması GAP’tan bağımsız olarak ve genellikle teröre bağlanmıştır. Ancak Şanlıurfa’daki nüfus hareketliliğinin nedeni ise doğrudan GAP ile ilişkilendirilmiştir. Özellikle Şanlıurfa’da GAP ile birlikte köyden kent merkezine göçlerin arttığı hatta Şanlıurfa’nın bütün ilçelerinin göç almaya başladığı ifade edilmiştir. Dolayısıyla Bölge’de, farklı nedenlerle de olsa üç çekim merkezi olan il bulunmaktadır. Bunlar:

- Gaziantep,
- Şanlıurfa ve
- Diyarbakır illeridir.

Sonuç olarak da nüfusun ağırlıklı olarak bölge içindeki bu üç gelişmiş ile doğru hareketliliği söz konusudur. İllerin gelişmişlik düzeyine göre de, B.D.G.İ ve İ.D.G.İ’de en yüksek oranı “bölge içinden başka bir ilçeden” gelenlerin oluşturması bu yorumu destekler niteliktedir.

Bölge’de var olan “bölge içi” nüfus hareketliliğinin temel nedeni ise ekonomik nedenlerdir. Bunun dışındaki diğer nedenler ise sırasıyla:

- Ailevi nedenler,
- Güvenlik nedenleri ve
- Bireysel nedenlerdir.
- Daha da önemlisi Ü.D.G.İ’den İ.D.G.İ ve B.D.G.İ’e doğru “ekonomik nedenli” bir nüfus hareketi olduğu görülmektedir.
- Gerek hane reisleri gerek kadınlar ve gençler açısından en önemli neden değişmemekte ve iller genelinde yer değiştirme nedeni olarak ekonomik nedenler ilk sırada gelmektedir.
- Ancak, Ü.D.G.İ’de, diğer iki gelişmişlik düzeyindeki illerden farklı olarak gençlerde ekonomik nedeni ifade edenlerin oranı hane reisi ve kadınlara göre çok daha yüksektir.

- Yine kırsal ve kentsel yerleşim birimleri açısından en önemli göç etme nedeni farklılaşmayarak ilk sırada ekonomik nedenler yer almaktadır.
- Bununla birlikte ekonomik nedenli yer değiştirme oranı kentsel yerleşim birimlerinde (%45.9), kırsal yerleşim birimlerine (%31.1) göre %14.8 daha yüksektir.

Aslında burada dikkati çeken ve altının çizilmesi gereken nokta, oransal olarak değişse bile en önemli göç etme nedeninin, 15 yıl içinde de değişmemesi ve bugün için de aynı olmasıdır. Buna rağmen iller genelinde ilerleyen yıllarda yaşadıkları yerden başka bir yere göç etmeyi düşündüğünü belirtenlerin oranı çok düşüktür. En yüksek oranı (%84.1) hiç göç etmeyi düşünmeyenler oluşturmaktadır. Bugün için ilk fırsatta göç etmek isteyenlerin oranı ise gelişmiş illerde, az gelişmiş illere göre daha yüksektir.

Dolayısıyla bugün için GAP Bölgesi'nin az gelişmiş illerinde (Mardin, Siirt, Şırnak) yaşayan ailelerin ilerleyen yıllarda yaşadıkları yerden bir başka yere göç etmeyi düşünmediklerini söylemek olanaklıdır. Ancak, söz konusu ailelerin yaşadıkları illerde iş, eğitim, sağlık vb. olanaklar yeterli olduğu takdirde, başka bir deyişle sosyo-ekonomik, kültürel beklentileri karşılandığı sürece memleketlerinden ayrılmak istemediklerinin de vurgulanması gerekmektedir. Çünkü iller genelinde düşük oranda da olsa gençlerden göç etmeyi düşünenlerin oranı, hane reisi ve kadınlara göre daha yüksektir. En önemlisi de bu oranın gençlerde Ü.D.G.İ'de diğer iki gelişmişlik düzeyindeki illere göre çok daha yüksek olmasıdır.

Beklenenden farklı olarak gelişmiş illerde göç eğiliminin, az gelişmiş illere göre daha yüksek oranda olmasında da, diğer nedenlerle birlikte gelişmiş illerin nimetlerinden yararlanan/yararlanamayan ailelerin hem kendileri hem de çocukları için iş, eğitim, sağlık vb. koşullarının, şu anda yaşadıkları yerlerden daha fazla ve iyi olduğu büyük şehirlerde yaşama istekleri kısmen de olsa etkili olmaktadır.

Düşük oranda da olsa, "ilk fırsatta göç etmeyi düşünenlerin göç etme nedenleri arasında ilk sırada ekonomik nedenler bulunmaktadır. Bunu daha sonra sırası ile:

- Eğitim,
- Çevresel,
- Bireysel
- Ailevi
- Güvenlik/Terör vb. nedenler izlemektedir.

Anlaşılabacağı üzere, göç nedeni olarak güvenlik/terör ise son sıralarda yer almaktadır. Burada önemle belirtilmesi gereken bir diğer

nokta ise, gençler için göç etmeyi düşünme nedeni olarak "eğitimin", oransal olarak hane reisleri ve kadınlara göre çok daha yüksek olmasıdır.

Dolayısıyla düşünsel olarak söz konusu illerde ekonomi, eğitim ve bireysel nedenlerin, bölgeye özgü güvenlik sorunlarından daha fazla "itici" göç nedeni olduğu yorumu yapılabilir. Buradan hareketle ve ara bir sonuç olarak, GAP'ın iki önemli alanda, başka bir deyişle hem ekonomik yatırımlar yoluyla istihdam yaratma alanında, hem de eğitim olanaklarının geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması için eğitim alanında bölge çapında yeni ve daha kapsamlı eylem planlarını kısa sürede uygulamaya geçirmesinin bir zorunluluk olduğu söylenebilir. Özellikle, sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi diğerlerine göre, göreceli olarak daha üst düzeyde olan illerde bile ekonomi ve eğitim etkenlerinin göç etme düşüncesini temellendirmesi, öncelikle bu iki alanda yapılacak olan yatırımların dokuz ili de kapsayacak şekilde planlanması açısından yol gösterici niteliktedir.

3. Sosyo-Ekonomik Yapı ve Sınıflar

Bölge illerinde görüşülenlerden sadece 1/3'ü aktif olarak gelir getiren bir işte çalışmaktadır. Şu anda gelir getiren her hangi bir işte çalışmayanların oranı Ü.D.G.İ'de en yüksektir. Dolayısıyla:

- Çalışanlar, başka bir deyişle istihdam edilenlerin B.D.G.İ ve İ.D.G.İ'de,
- İstihdam dışı nüfus ise Ü.D.G.İ'de ağırlıktadır.

İllerin gelişmişlik düzeyine göre çalışmayanların dağılımı farklılaştığı gibi hane reisi, kadın ve genç kategorileri açısından da farklılık göstermektedir. Aktif olarak gelir getiren bir işte çalışma durumu açısından:

- Hane reisleri birinci sırada, gençler ikinci sırada kadınlar da üçüncü ve son sırada yer almaktadır.
- Gerek illerin gelişmişlik düzeyine göre gerekse bundan bağımsız olarak çalışmayan kadın oranı hane reisi ve gençlerle karşılaştırıldığında, çok daha yüksektir.
- Çalışan kadınlar hane reislerinin yaklaşık 1/10'una eşittir. Başka bir anlatımla 10 çalışan hane reisine bir çalışan kadın karşılık gelmektedir.
- İllerin gelişmişlik düzeyi düştükçe çalışmayan kadın oranı da yükselmekte ve en yüksek orana Ü.D.G.İ'de ulaşılmaktadır.
- Bununla birlikte hane reisi ve çalışan kadının ağırlıkta olduğu iller İ.D.G.İ, gençlerde de, B.D.G.İ'dir.

- Gençlerden, Ü.D.G.İ'de "işsizlik ya da uygun iş bulamadığı" için çalışmadığını belirtenlerin oranı diğer iki gelişmişlik düzeyindeki illere göre daha yüksektir.

Kadınların, çalışmama nedeni olarak ilk sırada ev hanımı olmalarını gerekçe göstermeleri ise bölgedeki "kadın" ve "cinsiyete dayalı rol" algısını yansıtmaya açısından önemlidir. Hane reislerinin çalışmama nedeni ise ağırlıklı olarak "işsizlik ya da uygun iş bulamama" iken, gençlerde ilk sırada "öğrencilik", ikinci sırada da "işsizlik ya da uygun iş bulamama" ağırlıktadır.

İstihdam içinde yer alanların, başka bir deyişle gelir getiren bir işte çalışanlarda en yüksek oranı:

- "Kendi işinin sahibi⁶" olanlar oluşturmaktadır.
- Bunu daha sonra "ücretle/maaşla ve tam zamanlı" çalışanlar izlemektedir.
- İllerin gelişmişlik düzeyine göre de kendi işinin sahibi olanların oranı, bir birine eşit oranda olmak üzere, B.D.G.İ ve İ.D.G.İ'de en yüksektir.
- Ücretle/maaşla ve tam zamanlı çalışanların oranı ise Ü.D.G.İ'de en yüksektir.

Her ne kadar B.D.G.İ kategorisinde yer alan Gaziantep ve Kilis İlleri sanayicilerin, dolayısıyla kendi işini yapanların ağırlıkta olduğu iller olsa da, anlaşılacağı üzere, "kendi işinin sahibi" olanların oranı B.D.G.İ ile İ.D.G.İ'de bir birine eşittir. Bunda, GAP sonrası özellikle Şanlıurfa'da tarım (çırçır fabrikası, yem fabrikası, tarımsal girdi satış yerleri vb.) ve inşaat sektörü ile ilgili iş yeri açanların, çiftçilikle uğraşanların sayısının artması etkili olmaktadır.

Çalışan hane reisi, kadın ve genç kategorilerinin yaptıkları işler, hem söz konusu kategorilerin kendi aralarında hem de illerin gelişmişlik düzeyine göre farklılaşmaktadır. Şöyle ki, yapılan iş açısından hane reisi, kadın ve genç karşılaştırıldığında:

- B.D.G.İ ve İ.D.G.İ'de oransal olarak hane reisi, kadın ve kısmen de gençlerde birinci sırada "kendi işinin sahibi olanlar" yer almaktadır.
- Ü.D.G.İ'de her üç kategoride de ilk sırada "ücretle/maaşla ve tam zamanlı" çalışanlar bulunmaktadır.
- Kadınlarda, hem diğer iki gelişmişlik düzeyindeki illerden hem de hane reisi ve gençlerden farklı olarak, Ü.D.G.İ'de "kendi işinin

⁶Çiftçilikle/tarımla uğraşanlarda "kendi işinin sahibi olanlar" kategorisine dahil edilerek değerlendirilmiştir.

sahibi olanlar” ile “ücretle/maaşla ve yarı zamanlı” çalışan yoktur.

- Çalışma yaşamının içinde yer alanların $\frac{3}{4}$ 'ünden biraz fazlası sosyal güvenlik kapsamındadır.
- İller genelinde bağlı bulunulan Sosyal Güvenlik Kuruluşları sıralamasında en yüksek oran “Yeşil Kart” sahipliğidir. Bunu daha sonra sırasıyla SSK ve eşit oranlarda olmak üzere Emekli Sandığı ile Bağ-Kur izlemektedir. Özel sigorta yaptıranlar ise çok düşüktür.
- Emekli Sandığı, SSK ve Bağ-Kur’a bağlı olanların oranı, illerin gelişmişlik düzeyi artıkça yükselirken, Yeşil Kart’a sahip olanların oranı da düşmektedir.
- Dolayısıyla Yeşil Kart sahipliği en fazla Ü.D.G.İ’de görülmektedir ve bu da söz konusu illerin sosyo-ekonomik düzeyinin düşüklüğünü yansıtmaya açısından önemli bir göstergedir.
- Bölge’de, çalışanların sendikaya üyelik oranı çok düşük düzeydedir. Her 10 çalışandan sadece bir (1) çalışan sendika üyesidir. İllerin gelişmişlik düzeyi düştükçe sendikaya üye olanların oranı da düşmektedir.

Buradan hareketle öncelikle, genel olarak tüm bölgede özel olarak ise Ü.D.G.İ’de, kadınlara yönelik yeni istihdam alanları/olanakları yaratılmasının bir zorunluluk olduğu açıktır. Ü.D.G.İ’de de ekonomik yatırımlara daha fazla ağırlık verilmelidir.

İnsanları yaşadığı yere bağlayan en önemli etmenlerden biri de, özellikle ekonomik açıdan memnuniyet düzeyidir. Ancak Bölge’de şu andaki ekonomik durumdan memnuniyet düzeyi kısmen düşüktür:

- En yüksek oranı, şu anki ekonomik durumundan “biraz memnun olanlar” oluşturmaktadır.
- Ekonomik durumdan memnuniyet derecesi illere göre önemli ölçüde değişmektedir.
- GAP yatırımlarının daha ağırlıkta olduğu İ.D.G.İ’de ekonomik durumundan “tamamıyla memnun” ve “biraz memnun” olanların oranı en yüksektir.
- Buna karşılık ekonomik durumundan “hiç memnun” olmayanların en yüksek oranda olduğu iller Ü.D.G.İ’dir.

Kuşkusuz ekonomik açıdan, İ.D.G.İ’de, B.D.G.İ’e göre daha yüksek oranda bir memnuniyet düzeyinin olmasında, GAP ile birlikte İ.D.G.İ kapsamında yer alan Şanlıurfa’da sulu tarıma geçişin gelir artışında somut bir etkisi olmuştur (Güler Parlak 2007:191-192). Ancak aynı

durumu, İ.D.G.İ kapsamında yer alan Adıyaman (Güler Parlak 2006:100) ve Batman İlleri için düşünmek zordur. Çünkü sulama projeleri söz konusu iki ilde de tam anlamıyla henüz hayata geçirilmemiştir.

Ancak, her ne kadar şu andaki ekonomik durumdan memnuniyet düşük olsa da, şimdi ile yaklaşık 10-15 yıl öncesi ekonomik durumlarını karşılaştırdıklarında, ekonomik durumlarında eskiye oranla bir iyileşme olduğunu ifade etmektedirler. Şöyle ki:

- Bugün için ekonomik durumda eskiye oranla yaklaşık %50'lik bir iyileşme görülmektedir ki, bu da azımsanmayacak bir orandır.
- Fakat burada da yine en önemli sorun, söz konusu iyileşmeden illerin aynı ölçüde pay alamamasıdır.
- İllerin gelişmişlik düzeyine göre, ekonomik durumda eskiye göre bugün en fazla iyileşme İ.D.G.İ'de görülmektedir.
- Özellikle Ü.D.G.İ'de "değişmediğini" belirtenlerin oranı, diğer iki gelişmişlik düzeyindeki illere göre oldukça yüksektir.
- Kazanılan para, başka bir deyişle aile içi gelir ise öncelikle yaşamak için temel olan gıda tüketimine gitmektedir. Daha sonra ise giyim, elektrik, su vb. zorunlu harcamalar gelmektedir.
- Tasarruf eğilimi ise, çok düşük düzeydedir. İller genelinde en yüksek oranı, gelirlerinin harcamalarına ancak karşılık geldiğini, başka bir deyişle paraları artmadığı için hiç tasarruf yapamadığını belirtenler oluşturmaktadır
- Bununla birlikte, düşük oranda da olsa tasarruf yapabildiğini belirtenler ise ağırlıklı olarak paralarını altın vb. ziynet eşyası olarak değerlendirmektedir.
- Tasarruf yapabilenlerin oranı B.D.G.İ'de en yüksek, Ü.D.G.İ'de ise en düşüktür. Hatta Ü.D.G.İ'de yaşayanların gelirleri harcamalarına ancak yettiği için (%97,8) hemen hemen hiç tasarruf yapamadıkları söylenebilir.

GAP Bölgesi'ndeki illerin gelişmişlik düzeyine bağlı olarak:

- İş olanaklarında,
- Düzenli gelire ve güvenceli bir işe sahip olanlarda,
- Ev dışında çalışan kadınlarda,
- Araba, ev sahibi olanlarda,
- Dükkân, ev gibi kira geliri olanlarda, yaklaşık 10-15 yıl öncesine göre oransal olarak bir artış olmuştur.
- İşsizlik de, yaklaşık 10-15 yıl öncesine göre, kısmen azalmış, ancak azalma oranı illerin gelişmişlik düzeyine göre değişmektedir.
- İkinci bir işte çalışanların oranı ise eskiye göre pek fazla değişmemiştir.

- Yaklaşık 10-15 yıl öncesine göre bugün, ev sahibi, kredi kartı, renkli televizyon, klima, cep telefonu, özel araba olanların da oranı artmıştır.

Artış olduğu belirtilen alanlarda illere göre bir sıralama yapılacak olunursa:

- GAP ile birlikte iş olanaklarının, düzenli bir gelire ve güvenceli bir işe sahip olanların sayısının en fazla arttığı iller arasında ilk sırada İ.D.G.İ, ikinci sırada B.D.G.İ ve üçüncü sırada da Ü.D.G.İ gelmektedir.
- Başka bir deyişle iş olanaklarının artışı, düzenli bir gelir ve güvenceli işe sahip olanların sayılarının yükselmesi açısından GAP'tan en az etkilenen iller Ü.D.G.İ, en fazla etkilenen iller de İ.D.G.İ'dir.
- İşsizliğin de diğer iki gelişmişlik düzeyindeki illere göre en fazla azaldığı iller İ.D.G.İ'dir. Bununla birlikte, bölge genelinde işsizlikteki artışı da azımsanamayacak bir orandadır.
- Ev dışında çalışan kadın sayısında en fazla artış B.D.G.İ ve İ.D.G.İ'de olmuştur. Bunda, İ.D.G.İ açısından sulu tarıma geçişle birlikte (yine Şanlıurfa'da) kadınların tarımsal iş gücü olarak (pamuk toplama vb.) daha aktif bir şekilde ev dışında çalışmaları etkili olmaktadır.
- B.D.G.İ açısından da, ev dışında çalışma konusunda kadın üzerindeki toplumsal baskı Ü.D.G.İ'e göre giderek daha azalmaktadır.

Anlaşılacağı üzere, Bölge'de GAP kapsamında işsizliği önleyici yatırım politikalarına ağırlık verilmesi gerektiği açıkça ortaya çıkmaktadır. Bölgede istihdam, gelir artışı açısından gelişmeler ya da maddi iyileşmenin somut göstergeleri olarak araba, ev ve kira geliri sahibi olanların sayısında da eskiye oranla en yüksek oransal artışların İ.D.G.İ'de görülmesi, GAP'ın belli kalkınma odakları yarattığı ve tüm Bölge'nin projeden aynı ölçüde yararlanamadığı yorumunu da yine destekler niteliktedir.

Hanelerden ekonomik durumlarından "hiç memnun olmayanların" oranının Bölge genelinde ~%35 olsa da, ailelerin şu anda yaşamlarında en önemli gördükleri şeyin ise paradan ziyade, sırasıyla:

- Sağlık,
- Aile huzuru
- Güvenirliği olan bir iş ve
- Güvenlik/Terör'dür.

Bölgeye özgü güvenlik/terör sorununun son sırada kalması, terörün artık bireylerin gündelik hayatlarında önemli bir sıkıntı olarak

görülmediği şeklinde yorumlanabilir. Bunda, Bölge'de çok uzun zamandır terörün devam etmesi ve dolayısıyla günlük yaşamın bir parçası haline gelerek söz konusu soruna alışılarak duyarlılığın azalmış olması da etkilidir.

Yaklaşık 15-20 yıl öncesi ile bugün karşılaştırıldığında geçim biçimi açısından, iller genelinde *eski* ve *yeni* geçim kaynakları arasında anlamlı bir fark bulunmamaktadır. Şöyle ki:

- Eskiden de bugün de en yüksek oranları, geçimlerini "tarım dışı" alanlardan sağlayanlar, en düşük oranları da geçimlerini "hem tarımdan hem de tarım dışından" sağlayanlar oluşturmaktadır.
- Bununla birlikte iller genelinde eski ile yeni arasında fark, geçim sağlama yolu olarak ikinci sırada yer alan "tarımda" görülmektedir.
- Şöyle ki, GAP ile birlikte tam tersi olması beklenirken, bugün "tarımdan" geçimini sağlayanların oranı eskiye, başka bir deyişle yaklaşık 10-15 yıl öncesine göre düşmüştür.
- İllerin gelişmişlik düzeyine göre de, eski ve yeni bağlamında geçim kaynağı sıralaması değişmemiş, sadece oranları değişmiştir.
- Dolayısıyla bir boyutuyla da tarımsal kalkınma projesi olan GAP'ın tarımsal üretim yapan hanelerin oransal olarak artışında etkisi olmamış, ancak tarım dışı alanlarda entegre bir proje olarak Bölgeye bir hareketlilik getirmiştir.
- Bunda, GAP'ın önceliği sulama projelerinden çok, enerji projelerine ağırlık vermesinin etkili olduğu düşünülebilir. Ancak burada, GAP'tan bağımsız olarak Türkiye'de uygulanan tarım politikalarının da bu sonuçta etkili olduğunun göz önünde bulundurulması bir zorunluluktur.

Toprak sahipliği açısından da eski ve yeni karşılaştırıldığında:

- Toprak mülkiyeti konusunda anlamlı bir değişme gözlenmemiştir. Hatta eskiye göre bugün topraksızların oranı %1 artmıştır.
- Bu artışta da GAP kapsamında planlanan barajlar nedeniyle ekilebilir nitelikte olan büyük miktarlarda toprakların baraj göl aynası altında kalması etkili olmuştur (Gökçe vd. 2006; Güler Parlak 2006 ve 2007).
- İller genelinde eskiden ve bugün toprağının olmadığını belirtenler en yüksek orandadır.

- Her üç gelişmişlik düzeyindeki illerde de eskiden ve bugün en yüksek oranları topraksızlar oluşturmakta ve eski ile bugün için en yüksek ve en düşük oran sıralamasında bir değişim olmamıştır.

Bölge'de eskiden beri var olan dengesiz toprak dağılımının, halen devam ettiğinin de hemen altı çizilmelidir. Örneğin, eskiden bir uçta bir dönüm, öteki uçta en fazla 2000 dönüm sulu toprağa sahip olan haneler bulunurken, bugün de bir uçta hiç sulu toprağı olmayanlar, diğer uçta da en fazla 500 dönüm sulu toprağa sahip olanlar bulunmaktadır. Benzer durum kuru toprağa sahip olanlar için de söz konusudur. Her ne kadar eskiye göre bugün, en fazla olan toprak miktarı dört kat azalmışsa da, yine dağılımın dengesiz olduğu görülmektedir.

Tarımsal üretim yapan hane reislerinin ürün deseninde değişme eğilimi şu şekilde özetlenebilir: yaklaşık 10-15 yıl önce ve bugün en çok ürettikleri:

- Yaklaşık 10-15 yıl öncesi ve bugün, en çok üretilen birinci ürün buğdaydır.
- Bununla birlikte üretilen ürün açısından eski ile bugün arasında en önemli değişim de yine buğday üretiminde olmuştur.
- Şöyle ki, eskiden ve bugün için üretilen birinci ürünler arasında en fazla buğday üretilmekle birlikte, buğday üretimi bugün eskiye göre düşmüş, bunun yerine pamuk üretimi, özellikle İ.D.G.İ'de artmıştır.
- Eskiye göre bugün, başta pamuk olmak üzere, yem bitkileri, sebze üretimi artmış, tütün üretimi ise düşmüştür.
- Söz konusu ürünlerin üretiminin artışında GAP ile birlikte sulu tarım yapılabilmesi etkili olmuştur. Tütün üretiminin azalmasında ise, daha çok Bölge'de tütüne kota konulmasının etkisi olmuştur (Güler Parlak 2006).
- Her üç gelişmiş düzeyindeki illerde de eskiden ve bugün en çok üretilen ürünler arasında en yüksek oranı "buğday" üretimi almakla birlikte, B.D.G.İ'de eskiye göre bugün, buğday üretimi, pamuk üretimi, düşmüş; baklagiller üretimi, yem bitkileri üretimi, sebze üretimi, bağcılık, Antep fıstığı üretimi de artmıştır.
- İ.D.G.İ'de ise eskiye göre bugün, buğday üretimi, tütün üretimi, baklagiller üretimi düşerken; pamuk üretimi, sebze ile Antep fıstığı üretimi de artmıştır.
- Ü.D.G.İ'de ise eskiye göre bugün üretilen ürünlerde, diğer illere göre oransal olarak en az değişim, Ü.D.G.İ'de olmuştur. Şöyle ki,

Ü.D.G.İ'de eskiye göre bugün buğday üretimi çok az artarken, tütün, baklagiller sebze, meyve üretimi ve bağcılık üretim oranları hiç değişmemiş, yem bitkileri üretimi de yarı yarıya düşmüştür.

- İller genelinde eskiden ve bugün için en yüksek oranları yılda tek ürün alanlar oluşturmaktadır.
- Bununla birlikte, eskiye göre bugün yılda iki ürün alanlar yaklaşık dört kat artmakla birlikte yine de düşük düzeydedir.
- Eskiden ve bugün, her üç gelişmişlik düzeyindeki illerde de en yüksek oranda yılda tek ürün alınmaktadır.
- Eskiye göre bugün, İ.D.G.İ'de yılda iki ürün alanların oranındaki artış, B.D.G.İ ve Ü.D.G.İ'e göre çok daha yüksektir.
- Üretilen ürünlerin değerlendirilme biçimi açısından eski ile yeni arasında çok belirgin bir farklılaşma bulunmamaktadır.
- Eskiden ve bugün en yüksek oranları, ürününü "kendi tüketimi için kullananlar" oluşturmaktadır. Bunu daha sonra "tüccara satanlar" izlemektedir.
- Bölge'de tarımsal üretim genellikle işgücü istihdamından çok, aile içi etkinliklerle gerçekleştirilmektedir. Bütün aile birlikte tarımsal üretime katılmaktadır.
- İller genelinde tarımsal üretim ağırlıklı olarak eskiden de bugün de en yüksek oranda hane halkı üyelerince gerçekleştirilmektedir.
- Daha sonra bunu oransal olarak sırasıyla hem eskiden hem de bugün için "kendisi tek başına yapanlar", "hem işçi tutup hem de kendileri çalışanlar" ve "işçi" tutanlar izlemektedir.

Sonuç olarak, iller genelinde eskiye göre bugün ürün deseninde değişme eğilimi olduğu söylenebilir. Ancak illerin gelişmişlik düzeyi açısından bakıldığında, GAP özellikle sulama boyutuyla en fazla İ.D.G.İ'de ürün deseninde değişme eğilimi yaratmıştır. GAP'la birlikte en fazla toprak kaybına uğrayan iller İ.D.G.İ olmakla birlikte, GAP'tan sulama boyutuyla en fazla yararlanan illerin de yine İ.D.G.İ (daha çok Şanlıurfa'nın) olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Ü.D.G.İ'e ise bu açıdan hemen hemen kayda değer bir etkisinin olmadığını söylemek mümkündür. Nitekim İ.D.G.İ'de ve özellikle de Şanlıurfa'da sulu tarımla birlikte, buğday, pamuk ve mısır üretim miktarı da yaklaşık 10-15 yıl öncesi karşılaştırıldığında, söz konusu ürünlerin üretiminin diğer illere göre artması bu yorumu destekler niteliktedir.

Kooperatifler, ürünün değerlendirilmesi sürecinde pasif bir konumdadır. Ürünün pazarlanmasından, üreticinin bilgilendirilmesine

kadar birçok konuda etkin olması gereken kooperatif örgütlenmelerinin aktif hale getirilmesi için gerekli yönlendirmelerin yapılmasının da gerekli olduğu burada vurgulanmalıdır.

Üretilen ürünler değerlendirilirken, hem eskiden hem de bugün karşılaşılan en önemli güçlükler ise sırasıyla:

- Pazarlama,
- Tüccarın parayı zamanında vermemesi ve
- Ürünün ucuza gitmesidir.
- Bununla birlikte “hiç bir güçle karşılaşmadığını” belirtenlerin de yüksek oranda olduğunun belirtilmesi yararlı olacaktır.

Hane reisleri, tarımsal üretimde karşılaştıkları en önemli sorun olarak en yüksek oranda “sulamayı” ifade etmişlerdir. Diğer sorunlar arasında ise sırasıyla:

- Topraksızlık,
- Toprak yetersizliği,
- Gübreleme-ilaçlama,
- Bilgi eksikliği ve
- Tarımsal araç-gereç eksikliği bulunmaktadır.

Her üç gelişmişlik düzeyindeki ilde de, tarımda yaşanan sorunlar açısından en yüksek oranı “sulama” sorunu oluşturmakla birlikte, iller arasında:

- Sulama sorununun en fazla yaşandığı iller B.D.G.İ’dir.
- Sulama sorununun en az yaşandığı iller ise İ.D.G.İ’dir.
- Ancak, İ.D.G.İ’deki çiftçiler, diğer illere göre sulama sorununu daha az yaşasalar da, “topraksızlık, “toprak yetersizliği”, “bilgi eksikliği” ve “gübreleme-ilaçlama” vb. sorunları diğer illere göre daha fazla yaşamaktadırlar.

Tarımda karşılaşılan sorunların çözüm yollarından biri, konunun uzmanları tarafından üreticilere, tarımsal üretimle ilgili olarak bilgi verilmesi ve yol gösterilmesidir. GAP gibi kapsamlı ve bir boyutu da tarımsal kalkınma olan projelerde bu konu daha hayati bir öneme sahiptir. Özellikle sulu tarım öncesi ve sonrası çiftçinin sulama, ürün deseni, gübreleme vb. konularda bilgilendirilmesi, hem toprağın daha verimli ve çoraklaşmasına meydan vermeden kullanılmasını sağlayacak hem de üreticilerin projeye katılımını sağlayarak, projeyi benimsemesinde/sahiplenmesinde de etkili olacaktır.

Bilgilendirme açısından iller genelinde:

- En yüksek oranı kendisine “bilgi verilmediğini” belirten çiftçiler oluşturmaktadır.

- Düşük oranlarda da olsa tarımla ilgili kendilerine bilgi verildiğın belirtenlerin oranı, İ.D.G.İ’de diğır iki gelişmişlik düzeyindeki illere göre daha yüksektir.

Bölge’de yaklaşık 10-15 yıl içinde toprak büyüklüğü değişmemiştir. Bununla birlikte, özellikle İ.D.G.İ’de diğır iki gelişmişlik düzeyindeki illere göre daha fazla olmak üzere:

- Tarımsal verim,
- Sulama olanakları,
- Gübreleme,
- Tarım için tohumlama,
- Hayvancılık için tohumlama,
- Pazarlama olanakları ve
- Sıralananlardan çok daha yüksek oranda tarımda makineleşme artmıştır.
- Bununla birlikte yine en yüksek oranda İ.D.G.İ’de olmak üzere tarımda çoraklaşma/tuzlanma da artmıştır.

Yaklaşık son 10-15 yıl içinde tarımda yaşanan ve sıralanan değişikliklerde etken olarak:

- En yüksek oranda “devletin tarım politikaları,
- En düşük oranda da “sivil toplum kuruluşlarının bölgedeki çalışmaları” görülmektedir.
- Bölge’de yürütölen GAP’ı ise tarımdaki değişikliklerin kaynağı olarak görenler yaklaşık ¼ oranındadır.
- Bununla birlikte illerin gelişmişlik düzeyine göre bu dağılım değişmektedir. Şöyle ki, B.D.G.İ ve Ü.D.G.İ’de tarımdaki değişmelerin kaynağı olarak en yüksek oranda “devletin tarım politikaları” görülürken, İ.D.G.İ’de “Bölge’de yürütölen GAP” görölmektedir.

Kredi kullanma alışkanlığına bakıldığında:

- Bölge’de kredi kullanma alışkanlığı çok az ve kredi kullananlar da B.D.G.İ’de görece ağırlıktadır.
- Daha çok üretim değil tüketim amaçlı (konut, ihtiyaç, araba kredisi gibi) kullanılan kredilerin oranlarının yüksek olduğu, başka bir deyişle üretime değil tüketime yönelik kredi kullanma alışkanlığının yaygın olduğu görölmektedir.
- Kredi kullanma alışkanlığının eskiye göre bugün fazla değişmediğı, sadece kredilerin çeşitlendiğı de söylenebilir.
- İller genelinde tarımsal kredi kullananlar eskiden de bugün de, tarımsal krediyi en yüksek oranda “Ziraat Bankası’ndan” almaktadırlar.

- Tarımsal kredi açısından eski ile bugün arasındaki en önemli fark, eskiye göre bugün tarımsal krediyi “kooperatiften” alanların oranının %4.2 düşmesidir.
- Buna karşılık eskiden hiç olmayan “tefecinin” bugün kredi sağlayan bir aracı olarak kooperatifin yerini almaya başlamasıdır. Bu duruma yol açan faktörlerin başında ülke çapında yaygınlaşan kayıt dışı ekonomi ve büyük ölçüde kaçakçılık temelli biriken sermayenin (kara paranın) yatırıma dönüşme isteği gelmektedir.
- Tarımsal kredinin kullanım alanları arasında ise gerek eski ile bugün, gerekse illere göre anlamlı bir fark bulunmamakta ve tarımsal kredini öncelikle tarımsal araç-gereç almak, başka bir deyişle tarımsal girdi için, daha sonra da çiftçiler tarafından borç ödemek için kullanılmaktadır.

4. Sosyo-Kültürel Yapı

Bölge’de ailelerin çok çocuğa sahip olma eğilimi devam etmektedir. Şöyle ki:

- İller genelinde en yüksek oranı “beş ve daha fazla çocuğu olanlar” oluşturmaktadır.
- İllerin gelişmişlik düzeyine göre hem hane başına düşen ortalama çocuk sayısı hem de bir hanenin sahip olduğu çocuk sayısının en fazla olduğu iller İ.D.G.İ; en az olduğu iller de B.D.G.İ’dir.

Hatırlanacağı üzere İ.D.G.İ, aynı zamanda aşireti olanların da diğer illere göre daha yüksek oranda olduğu illerdir. Başka bir deyişle, illere göre en düşük ve en yüksek çocuk sayısı ortalaması ile benzer şekilde, aşireti olanların en yüksek oranda olduğu iller İ.D.G.İ; en düşük oranda olduğu iller de B.D.G.İ’dir. Dolayısıyla İ.D.G.İ’deki çocuk sayısının fazlalığının, sosyo-kültürel daha birçok etkenle ilişkilendirilebileceği gibi, aşiret olgusu ile de bağlantısı bulunmaktadır. Nitekim ortalama çocuk sayılarında olduğu gibi, aşirete sahip olanlarda da İ.D.G.İ’den sonra oransal olarak ikinci sırada Ü.D.G.İ’rin, üçüncü sırada ise B.D.G.İ’in gelmesi de ayrıca bu yorumu desteklemektedir.

Hanelerin sahip olduğu ortalama çocuk sayısı çok yüksek olmakla birlikte, bugünkü koşullarda istenilen çocuk sayısı kısmen daha azdır. Bugünkü koşullarda istenilen çocuk sayısı açısından:

- En yüksek oranı “dört çocuk isteyenler” oluşturmaktadır.
- Bölge’de, erkek çocuğun kız çocuğa göre daha istenir, tercih edilir olma eğilimi de devam etmektedir.
- Örneklem kapsamında yer alan hane reisleri en yüksek oranda “tek eşli” olmakla birlikte, iller genelinde bir erkeğin bir kadınla

evlenmesinin temel nedeni olarak en yüksek oranda “çocuğunun olmamasının” ya da “erkek çocuğunun olmamasının” görülmesi de hem çok çocuğa hem de erkek çocuğa sahip olma isteğinin devam ettiğini destekler nitelikte bir veridir.

Yine aile/evlilik yapısı bağlamında:

- İller genelinde hane reislerinin evlilik yaş ortalaması 21.4, kadınların ise 17.7'dir.
- Ailelerin, iller genelinde kız çocuklar için en uygun gördükleri evlilik yaş ortalaması 20.7, erkek çocukları için ise 23.4'tür.
- Dolayısıyla, erkek çocuklar için en uygun görülen evlilik yaş ortalaması, kız çocuklarına göre daha yüksektir. Bunda daha çok, kız çocuklarından farklı olarak, erkek çocuklar için askerlik yapıp geldikten sonra evliliğin uygun görülmesinin etkili olduğu düşünülebilir.
- Ayrıca kız çocuklarda en küçük evlilik yaşı olarak 10 yaşı uygun görenler bulunsa da, erkeklerde 15 yaşın altını evlilik için uygun gören bulunmamaktadır.
- Gençler, hane reisi ve kadın kategorilerinden farklı olarak, kız çocukların daha büyük yaşlarda evlenmesini uygun görmektedir.
- Evlenme biçimi, hane reisi ve kadınlarda ağırlıklı olarak görücü usulüyledir.
- Ancak, kadınlarda, hem görücü usulüyle evlilik hem de berdel türü evlilik, hane reislerine göre kısmen daha fazla ifade edilmiştir.
- “Kendisi anlaşılarak” evlenenlerin, diğer illere göre B.D.G.İ'de; “görücü usulüyle” evliliğin İ.D.G.İ'de; “berdel türü” evliliğin de Ü.D.G.İ'de ağırlıktadır.
- Hane reisleri ve kadınlar, geleneksel evlenme biçimleri ile evlenmiş olsalar da kendi çocuklarının “anlaşılarak” evlenmeleri gerektiğini düşünmektedirler. Benzer düşünceye gençler de sahiptir.
- Bölge'de hane reislerinin evliliğinde “hem resmi hem de imam nikâhı” bir arada yaygındır.
- Sadece “imam nikâhı” veya sadece “resmi nikâh” ile evlilik fazla yaygın olmamakla birlikte, diğer illere göre “imam nikâhının” İ.D.G.İ'de; “resmi nikâhın” da B.D.G.İ'de daha fazla yaygın olduğu görülmektedir.
- Hane reisi ve kadınlar evlendirecekleri çocukları için de en yüksek oranda “hem resmi hem de imam nikâhını” bir arada istemektedirler.
- Gençler de, hane reisi ve kadın kategorileri gibi evliliklerde ilk tercihleri “hem resmi hem de imam nikâhı”dır.

- Ancak, gençlerden “imam nikâhı” yaptırmadan sadece “resmi nikâh” ile evliliği tercih edenlerin oranı hane reisi ve kadınlara göre daha yüksektir.

Genel olarak, hane reisi ve kadınların kendi evlendikleri yıllarda başlık parası geleneğinin Bölge’de kısmen de olsa hüküm sürdüğü ancak, zaman içinde giderek başlık parası geleneği ağırlığını yitirmiş, özellikle kadınlarda başlık parası geleneği yerini “süt parası ya da analık hakkı” gibi bir uygulamaya bırakmıştır. Şöyle ki.

- Hane reisleri ve kadınlar, kendileri evlenirken başlık parası alınıp-verilmediğini en yüksek oranda ifade etmişlerdir.
- İllerin gelişmişlik düzeyine göre başlık parası alıp-verme oranları farklılaşmaktadır. İ.D.G.İ’deki hane reisi ve kadınlar B.D.G.İ’e göre; B.D.G.İ’deki hane reisleri ve kadınlar da Ü.D.G.İ’e göre evlenirken/evlendirilirken daha yüksek oranda başlık parası alıp-verildiğini ifade etmişlerdir.
- Gerek hane reisi gerekse kadınlar bugün için çocuklarını evlendirirken başlık parası alıp-vermek istemeyeceklerini en yüksek oranda ifade etmişlerdir.
- Gençler arasında ise hane reisi ve kadınlara göre başlık parası geleneğinin terk edilmesine yönelik daha katı bir tutum vardır.
- Düşük oranlarda da olsa Bölge’de varlığını devam ettiren başlık geleneğinin ise, hem hane reisi hem kadın hem de gençler açısından, diğer illere göre İ.D.G.İ’de gerek tutum gerekse de davranış olarak daha fazla bir varlık alanı bulunduğu görülmektedir.

Aile içi ilişkiler açısından, Bölge’de ailede son sözü erkeğin söylediği geleneksel erkek egemen aile yapısı yaygındır ve illerin gelişmişlik düzeyine göre bu açıdan çok az bir farklılık bulunmaktadır. Bununla birlikte iller arasında, B.D.G.İ’de, İ.D.G.İ ve Ü.D.G.İ’e göre ailede erkek egemenliği daha sınırlıdır. Ancak bu, B.D.G.İ’de aile yapısının çekirdek aileye doğru evrildiği anlamına gelmemektedir. Çünkü B.D.G.İ’de de hem ortalama hane büyüklüğü oldukça yüksektir ve de evde ağırlıklı olarak son sözü söyleyen yine erkektir. Diğer bir ifade ile ataerkilliği üreten şartlarda fazla bir değişme söz konusu değildir.

Hem illerin gelişmişlik düzeyine göre hem de hane reisi, kadın ve genç kategorilerine göre, kadının en önemli görevinin ne olduğu algısı fazla değişmemektedir. Kadının aile içindeki en önemli üç görevinin “evin işlerini yapmak”, “çocuklarına bakmak”, “aile içi uyumu ve huzuru sağlamak” olarak ifade edilmesi, daha da önemlisi kadının da kendi görevlerini en yüksek oranda bu şekilde belirtmesi geleneksel cinsiyetçi rol dağılımına uygun bir algılamamanın yaygın olduğu sonucuna ulaşılmasını olanaklı kılmaktadır.

Kadınlar da, erkeklerle birlikte tütünde, pamukta vb. çalışmakla birlikte, aile içinde kadın-erkek arasındaki görev dağılımının gerek kadınların kendileri tarafından gerekse hane reisleri tarafından "ev içi-ev dışı olarak" ya da "ev içi işler-ev dışı işler" olarak belirlenmesi ve sıralanması da geleneksel kadın-erkek rol ayrımının devam ettiğini göstermektedir. İllerin gelişmişlik düzeyine göre ise, kadın ve erkeğin en önemli görevine ilişkin sıralama değişmemekle birlikte, illerin gelişmişlik düzeyi düştükçe kadının görev alanının "ev içi"; erkeğin ise "ev dışı" olduğunu belirtenlerin oranı artmaktadır. Dolayısıyla kadından farklı olarak, bölgede erkeğin ailedeki rolü ekonomik ve daha çok kamusal alana yönelik olarak tanımlanmaktadır.

Bölge'de miras paylaşımı konusunda:

- Kız-erkek çocuğu ayrımı kısmen devam etmektedir.
- Bu ayrım da diğer illere göre İ.D.G.İ'de daha fazla görülmektedir.

Tarımcı toplumlarda toprağın bölünmemesi için en büyük erkek çocuk lehine gerçekleşen uygulamaların giderek ortadan kalkmasında topraksızlık kadar, çocukların okuyarak meslek sahibi olması ve topraktan kopması oldukça önemli bir rol oynamaktadır. Ancak İ.D.G.İ'de görece daha geniş sulu tarım arazilerinin bulunması, bu yöre insanının mirasın bölünmemesi adına kız çocuklarının haklarını feda eden geleneksel ancak bir rasyoneli de bulunan tutumlara sahip olmayı sürdürdüklerini düşündürmektedir. Çünkü toprağın bölünmesi aynı zamanda verimliliğin de düşmesidir. Kadın erkek arasındaki eşitsizliklerin yeniden üretilmesine yol açan miras konusunun başlangıç noktası ne olursa olsun, daha sonraki gelişimler, ataerkil ideolojinin kadınlar tarafından da bir ölçüde de olsa desteklenmesi nedeniyle sürdürülebildiğini göstermektedir. Görüşülen kadınlardan ¼'ünden daha azının doğrudan kendi adına ve kendi üzerine tapulu malının/mülkünün bulunuyor olması da bu yorumu destekler niteliktedir.

Bölge'de, kadına yönelik şiddet/dayak konusunda düşünsel olarak genel eğilimi şiddet/dayak karşıtı bir yönde olmakla birlikte, İ.D.G.İ'de, şiddet/dayak taraftarı bir eğilim gösterenler, diğer iki gelişmişlik düzeyindeki illere göre biraz daha fazladır. Ayrıca hane reisleri, kadın ve gençlere göre daha fazla şiddet/dayak taraftarı bir eğilim içindedirler.

Gençlerin, anne-babaları ile kendi aralarında, oransal olarak sırasıyla şu alanlarda farklılık görmektedirler:

- Eğlence tarzı,
- Kılık, kıyafet,
- Para harcaması,
- Arkadaş seçimi,
- Meslek seçimi,

- Ev döşemesi,
- Okul tercihi,
- Eş seçimi ve
- Evlenme tarzı.

Bununla birlikte, B.D.G.İ'de gençler ile ebeveynleri arasında yukarıda sıralanan konular açısından kuşaklar arası farklılığın, diğer iki gelişmişlik düzeyindeki illere göre kısmen daha az olduğu söylenebilir.

Gençlerin anne-babaları ile kısmen benzer olduklarını belirttikleri konular ise daha çok kültürel ve dolayısıyla manevi değerler alanıyla ilgili konulardır.

Gençlerin ana-babaları aralarında kısmen farklılık olmadığı, başka bir deyişle benzerliğin daha fazla olduğu konular ise sırasıyla:

- Dini konular,
- Aşirete bağlılık,
- Geleneklere bağlılık,
- Siyasi konular,
- Akrabalık ilişkileri”,
- Yemek ve mutfak düzenine ilişkin konulardır.

Bölge'de kız çocuklarının okula gönderilmesinde aşağıda sıralanan nedenlerden hareketle coğrafi/fiziksel koşullardan çok ekonomik nedenlerin ve sonra da kültürel nedenlerin etkili olduğu gibi bir sonucuna başlangıçta ulaşılabilir. Şöyle ki, iller genelinde kız çocuklarının okula gönderilmeme nedeni sırası ile:

- Ailenin okutacak ekonomik gücünün olmaması,
- Kızların okumasının gereksiz olması,
- Kızın-erkeğin birlikte okuması olarak belirtilmiştir.

Ancak, iller genelinde öğrenimine devam etmemiş/okuldan ayrılmış gençlerin okuldan ayrılma nedeni olarak en yüksek oranda “ailelerinin izin vermemesini” göstermeleri, aslında sorunun ekonomik olmaktan çok kültürel nedenli olduğunu ortaya koymaktadır. Fakat Bölge açısından:

- Okula devam konusunda “aile izninden” kızların daha fazla etkilendiği,
- Ekonomik durumun uygun olmamasından” da erkeklerin daha fazla etkilendiğini söylemek verilerden hareketle daha doğru bir yorum olacaktır.

Kadınlar Bölge'de eğitim açısından dezavantajlı gurubu oluşturmakla birlikte, en azından ilkokulu bitirmiş olsalar yaşantılarında birçok şeyin değişebileceğinin bilincindedirler. Kadınlar, eğitim aldıkları takdirde sırasıyla:

- Ekonomik,

- Sağlık,
- Annelik bilinci,
- Eşler arası ilişki,
- Vatandaşlık bilinci ve
- Mutlu bir birey olmalarının,

eğitim almamışlara göre olumlu anlamda çok farklı olacağı düşüncesini en yüksek oranda ifade etmişlerdir.

Bölgede son 10-15 yıl içinde “konut kalitesi”, “araç-gereç sahipliği”, “giyim kuşam alışkanlıkları”, “beslenme/tüketim alışkanlıkları” gibi daha çok maddi öğelerle ilişkilendirilebilecek alanlardaki değişim, “aile içi çatışma”, “komşular arası ilişkiler”, “aile içi dayanışma”, “aile içi rol ve ilişkiler”, “komşular arası dayanışma”, “akrabalar arası ilişkiler” vb. ilişkiler alanına göre çok daha fazla olmuştur.

Bölge’de feodal yapının ve kültürün eskiye göre bugün kısmen çözümlenme eğiliminde olduğu açıktır. Örneğin güçlü algısı her üç gelişmişlik düzeyindeki illerde de, eskiye göre bugün değişmiştir. Bu açıdan en fazla değişim ise İ.D.G.İ’de olmuştur. Şöyle ki, İ.D.G.İ’de gücün simgesi olarak “ağa” ya da “aşiret reisi” olmanın yerini bugün “çok paraya sahip olmak” ya da “devletin gücü veya devlet görevlisi olmak” almıştır. Bununla birlikte, eskiye göre çok düşük oranlarda da olsa bugün, “ağa” ve “aşiret reisinin” güçlü olduğunu belirten hane reislerinin oranı İ.D.G.İ’de, diğer iki gelişmişlik düzeyindeki illere göre biraz daha yüksektir. Dolayısıyla İ.D.G.İ’de, B.D.G.İ ve Ü.D.G.İ’e göre toprak ağaları ve aşiret reisleri kısmen de olsa daha fazla etkilidir.

Güçlünün kime denildiğine dair sıralamada aşiret reisleri ile şeyh ve ağaların eski önem ve ağırlıklarını yitirdiklerini destekleyen bir diğer veri ise bölgede bugün için “seçimlerde en fazla kime danışıldığıdır?” Buna göre:

- İller genelinde hane reisi ve kadınlarda en yüksek oranları seçimlerde “herkesin kendisinin karar verdiğini” belirtenler oluşturmaktadır.
- Ancak, kadınlarda bu oran hane reislerine göre daha düşüktür.
- Ağa, aşiret reisi ya da şeyhlere danışıldığını belirtenler ise oransal olarak daha düşüktür.

Dolayısıyla, seçimlerde şeyh ve ağalar ile aşiret büyüklerinin siyasi etkileri giderek azalmış; ağırlıklı olarak herkes kendi kararını vermeye başlamıştır. İkinci önemli bir siyasi etki faktörü ise aile büyükleridir. Ancak, kadınlarda hane reislerinden farklı olarak, seçimlerde kendi kararını kendisi verenler oransal olarak daha düşük; buna karşılık eşine danışarak karar verenler çok daha yüksektir.

5. Sosyal ve Psikolojik Yapı

Bölge'de hanelerin en önemli sorunu işsizlik ve geçim sıkıntısından kaynaklı sorunlardır. Her üç gelişmişlik düzeyindeki illerde de en önemli sorun parasızlık olmakla birlikte, iller arasında bu Ü.D.G.İ'de, B.D.G.İ ve İ.D.G.İ'e göre daha yoğun olarak yaşanmaktadır.

- Bireylerin kendilerini “en çok nereye ait hissettikleri” önemli bir göstergedir. Buna göre:
- İller genelinde en yüksek oranı kendilerini “yaşadığı köyün ya da şehrin” bir parçası olarak görenler oluşturmaktadır.
- Bunu daha sonra ikinci sırada “Türkiye'ye”,
- üçüncü sırada ise “yaşadığı bölgeye” ait hissedenler izlemektedir.
- İllerin gelişmişlik düzeyine göre ise, Ü.D.G.İ'de yaşayanlar, aidiyetlerini daha fazla yaşadıkları coğrafi mekan ile sınırlandırarak belirtmektedirler.
- Hane reisi, kadın ve genç kategorileri açısından ise, oransal olarak değişmekle birlikte kendilerini ait hissettikleri yer sıralaması her üç kategori için de aynıdır.
- Şöyle ki, hane reisi, kadın ve gençler oransal olarak ilk sırada kendilerini “yaşadıkları köy ya da şehre”, ikinci sırada “Türkiye'ye”, üçüncü sırada da “yaşadıkları bölgeye” ait hissettiklerini belirtmişlerdir.
- Ancak, kadınlarda “yaşadığı köy ya da şehre”, gençlerde “yaşadığı bölgeye”, hane reislerinde ise “Türkiye'ye” ait hissettiğini belirtenlerin oranı daha yüksektir.

Gençler, kendilerini en fazla yaşadıkları bölgeye ait hissetmekle birlikte, bölgelerinin 10 yıl sonraki geleceğinden çok da fazla umutlu değiller. Gençlere 10 yıl sonrası için ülke, bölge ve yaşadıkları yerleşim yerinin geleceğini düşündüklerinde:

- En fazla olumlu beklentileri ülke düzeyinde,
- En az olumlu beklentileri de GAP düzeyinde olmuştur.
- Bununla birlikte “çok daha iyi bir GAP beklediğini” belirten gençlerin oranı, İ.D.G.İ'de, diğer iki gelişmişlik düzeyindeki illere göre daha yüksektir.

GAP kapsamında uygulanan projelerin İ.D.G.İ'de daha ağırlıkta olmasının, gelirden ve tarımsal verimde artışa yol açmasının gençlerin gelecekte umut/beklenti düzeyinin yükselmesinde etkili olduğu düşünülebilir.

GAP Bölgesi'nde yaşayan gençlerin yarısından fazlası kendisini, diğer bölgelerde yaşayan gençlerle eşit hissetmemektedir. İllerin

gelişmişlik düzeyine göre ise gençlerin “eşit hissetme” derecelerinin değişmektedir. Buna göre:

- B.D.G.İ’de yaşayan gençler, diğer bölgelerde yaşayan gençlerle kendilerini daha çok “orta derecede eşit” hissetmekte,
- Ü.D.G.İ’de yaşayan gençler, diğer bölgelerde yaşayan gençlerle kendilerini “biraz eşit” hissetmekte,
- İ.D.G.İ’de yaşayan gençler de, diğer bölgelerde yaşayan gençlerle kendilerini “eşit hissetmemektedirler”.
- Kızlar ise erkeklere göre, diğer bölgelerde yaşayan gençlerle kendileri arasında eşitlik olmadığını daha fazla düşünmektedirler.

Gençler, kendilerinin diğer bölgelerde yaşayan gençlerle eşit olmadıklarına inanmakla birlikte, yine de yaşamlarından memnuniyet derecesi yüksektir. İllerin gelişmişlik düzeyine ve cinsiyete göre ise memnuniyet derecesi kısmen değişmektedir:

- B.D.G.İ’de yaşayan gençler, İ.D.G.İ ve Ü.D.G.İ’de yaşayan gençlere göre hayatlarından çok daha fazla memnundurlar.
- Erkekler de kızlara göre hayatlarından, kısmen de olsa, daha fazla memnun olduklarını belirtmişlerdir.

Bölge gençlerinin kendilerini çok fazla özgür hissetmedikleri, anlaşılmaktadır. Ancak bu da illerin gelişmişlik düzeyine göre farklılık göstermektedir. Şöyle ki:

- B.D.G.İ’de yaşayan gençler kendilerini İ.D.G.İ ve Ü.D.G.İ’deki gençlere göre daha özgür hissetmektedirler.
- Cinsiyet açısından ise Bölge’de erkekler genç kızlara göre kendilerini daha fazla özgür hissetmektedirler.

GAP Bölgesi’nde yaşayan gençler, kendilerini çok fazla özgür hissetmemelerine rağmen, yarısından fazlasının gelişmiş bir yabancı ülke yerine yine Türkiye’de çalışmayı/yaşamayı tercih edeceğini belirtmiş olmaları da oldukça anlamlıdır. Gençler ayrıca, en yüksek oranda Türkiye’nin AB’ye mutlaka girmesi gerektiğini düşünmektedirler. İller arasında ise Türkiye’nin AB’ye üye olması konusuna olumlu bakan gençlerin oranı İ.D.G.İ’de yaşayan gençlerde, B.D.G.İ ve Ü.D.G.İ’de yaşayan gençlere göre çok daha yüksektir.

Siyasi katılım açısından iller genelinde, örgütlü bir yaşam içinde bulunanların oranının son derece düşük olduğu görülmektedir. Öyle ki, her hangi bir derneğe, kooperatife ve ya siyasi partiye üye olmayanlar, üye olanların ~28 katına eşittir. Bununla birlikte, örgütlü yaşamın bir parçası olmanın çok düşük düzeyde de olsa B.D.G.İ’de diğer iki

gelişmişlik düzeyindeki illere göre daha yaygındır. Ü.D.G.İ'de ise, sadece siyasi parti üyeliği daha önemsenmektedir.

Bireylerin sağlık konusundaki bilinçlenme düzeyi (aile planlaması, sağlık sorunlarında nereye başvurulduğu, cinsel hastalıklarla ilgili bilgi düzeyi vb.) de sosyal-psikolojik yapıyı yansıtması açısından önemlidir. Buna göre:

- İller genelinde en yüksek oranda aile planlanması uygulaması desteklenmektedir.
- İ.D.G.İ'de yaşayan kadınlarda aile planlanması uygulanması gerektiğini düşünenlerin oranı B.D.G.İ ve Ü.D.G.İ'e göre daha düşüktür.
- Bölge'de aile içinde her hangi bir sağlık sorunu yaşandığında, eskiden de bugün de, öncelikle resmi sağlık kuruluşları, başka bir deyişle "tıbbi bakım" en yüksek oranda tercih edilmektedir.
- Halk sağlığı açısından önemli olan ve bireylerin üreme sağlığı konusundaki bilinç düzeyini, farkındalıklarını gösteren kimi hastalıklar (frengi, bel soğukluğu, HIV/AIDS vb.) hakkındaki bilgi düzeyi bölgede düşüktür.
- Cinsel hastalıklar konusunda bilinç ve farkındalık düzeyi B.D.G.İ'de, diğer iki gelişmişlik düzeyindeki illere göre kısmen daha yüksektir.
- Genel olarak kadınların cinsel hastalıklar konusunda bilinç ve bilgi düzeyleri, gençlere ve hane reislerine göre çok daha düşüktür.
- İller genelinde kadınların ortalama hamilelik sayısı 6.7 ile oldukça yüksektir.
- İllerin gelişmişlik düzeyine göre ortalama hamilelik sayısı ise 7.4 ile İ.D.G.İ'de en yüksek düzeydedir. Ayrıca ortalama canlı doğum-ölü doğum ve toplam doğum ortalamaları da İ.D.G.İ'de daha yüksektir. Başka bir deyişle İ.D.G.İ'de doğurganlık eğilimi daha fazladır.

Dolayısıyla üreme sağlığıyla ilgili yatırımlara ve bu kapsamda eğitim çalışmalarına İ.D.G.İ'de daha fazla ağırlık verilmesi bir zorunluluktur. İller genelinde de kadınların yarıya yakını doğum kontrol yöntemi uygulamamakla birlikte, iller arasında doğum kontrolü uygulamayan kadınların oranının İ.D.G.İ'de diğer illere göre çok daha yüksek olması da bu alandaki yatırımlar konusunda söz konusu illerin önceliğini tekrar ortaya koymaktadır.

Doğum kontrol yöntemi uygulamayan kadınlar uygulamama nedenleri sırasıyla:

- Hamile kalma durumlarının olmamasını,
- Bu konuda bilgisiz olmalarını,

- Sağlığa uygun olmamasını,
- Dinen uygun olmamasını ve
- Pahalı olmasını göstermişlerdir.
- Doğum kontrolünü, “bilgisiz olduğu için”, “geleneklere ve dine uygun olmadığı için” uygulamadığını belirten kadınların en yüksek oranda olduğu iller ise İ.D.G.İ’dir.
- İller genelinde kadınlar, hamilelik sürecinde doktora gittiklerini en yüksek oranda ifade etmişlerdir.
- Ancak, hamilelik yaşayan kadınlardan doktor kontrolünden geçmeksizin bu süreci tamamlayanların da azımsanmayacak bir orandadır.
- Hamilelik sürecinde doktora gitmeyen kadınların oranının en yüksek olduğu iller ise İ.D.G.İ’dir.
- Hamilelik sürecinde doktora hiç gitmediğini belirten kadınlar, gitmeme nedeni olarak iller genelinde ilk sırada “ekonomik nedenleri” göstermişlerdir. Bunu daha sonra “bilgisizlik/cehalet”, “alt yapı yetersizliği”, “kültürel/geleneksel” nedenlerle doktora gitmediğini belirtenler izlemektedir.
- Doktora gitmeme nedenleri arasında en yüksek oranı B.D.G.İ ve Ü.D.G.İ’de “ekonomik nedenler” oluştururken, İ.D.G.İ’de “cehalet/bilgisizlik” gibi nedenler oluşturmaktadır.

Kadınlar, hastaneye gitmeleri gerektiğinde ağırlıklı olarak eşleri ile birlikte gitmektedirler. Doktora yalnız gittiğini belirten kadınların oranı ise çok düşüktür. Ayrıca kadınlar, hastaneye gittiklerinde doktorun erkek ya da kadın olmasının “kendileri için fark etmeyeceğini” ifade etseler de, bu oransal olarak illere göre değişmektedir. Şöyle ki, söz konusu oran Ü.D.G.İ’de en yüksek; İ.D.G.İ’de ise en düşüktür. Buna karşılık İ.D.G.İ’de, “erkek doktora görünmek istemeyeceğini” belirten kadınların oranı, diğer iki gelişmişlik düzeyindeki illere göre çok daha yüksektir.

6. GAP ve Değişme

Yaklaşık son 10-15 yıl içinde, Türkiye genelinde olduğu gibi Bölge genelinde de **en önemli değişim ulaşım ve iletişim olanaklarındaki artışta yaşanmıştır**. Genel olarak, sanayi yatırımlarında, tarımsal yatırımlarda ve sulama olanaklarında da bir artış olduğu hane reisleri tarafından ifade edilmekle birlikte, söz konusu artış oranları illerin gelişmişlik düzeyine göre farklılık göstermektedir. Şöyle ki:

- Ekonomik alanda en fazla iyileşme, diğer iki gelişmişlik düzeyindeki illere göre, İ.D.G.İ’dedir. Bu açıdan en dezavantajlı iller ise Ü.D.G.İ’dir.
- *Toplumsal alanda* iyileşme “eğitim” ve “sağlık” hizmetleri alanında yaşanmıştır. Buna “güvenlik ve huzurdaki” artış da

eklenebilir. Ancak “köyden kentlere” ve “bölge dışına” göçler kısmen devam etmektedir.

- Ekonomik alanda olduğu gibi, toplumsal alanda yaşanan iyileşmeler iller arasında dengeli dağılmamaktadır. Eğitim, sağlık, güvenlik ve huzurda artış yine en fazla İ.D.G.İ’de, en az da Ü.D.G.İ’de görülmektedir.
- İlginç bir veri de İ.D.G.İ’de “köyden kentlere” göç artarken, Ü.D.G.İ’de “bölge dışına” göçlerin artmasıdır. Dolayısıyla, İ.D.G.İ’in her açıdan bir çekim merkezi konumunda olduğu ifade edilebilir.
- *Kültürel alanda* ise, aslında geleneksel yapının sadece kısmi olarak değişme tohumlarını barındırdığı, henüz çözülme sürecinin çok yavaş olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Çünkü gelenek ve göreneklerin etkisinin azalma eğilimi göstermek yerine genellikle devam ediyor olması, yine aile içi ve çevreyle çatışmanın fazla değişmemiş olması vb. bu yorumu destekler niteliktedir.
- Yaklaşık 10-15 yıl öncesine göre bugün, ekonomik, toplumsal, kültürel alanda olduğu gibi *kadın ve üreme sağlığı açısından da iyileşme* gözlenmiştir.
- Ancak, diğer alanlarda olduğu gibi sağlık alanındaki iyileşmeler de illerin gelişmişlik düzeyine göre farklılık göstermektedir. Şöyle ki, eskiye göre bugün “erken yaşta evliliklerde, bebek ölümlerinde, ölü doğumlarda ve sık gebeliklerde, Ü.D.G.İ’de diğer iki gelişmişlik düzeyindeki illere göre daha fazla bir iyileşme varken; hastane doğumlarında, doktor kontrolünde hamileliklerde, cinsel konulara ilişkin bilgi sahipliğinde ise B.D.G.İ’de diğer iki gelişmişlik düzeyindeki illere göre daha fazla bir iyileşme vardır.

Burada dikkat çekilmesi gereken nokta, İ.D.G.İ’in kadın ve üreme sağlığına ilişkin konularda son sırada yer almasıdır. Oysaki ekonomik alanda olduğu gibi, toplumsal alanda (eğitim, sağlık vb.) da değişme eğiliminin en fazla olduğu iller İ.D.G.İ’dir. Ancak bu, Bölge’de değişme eğiliminin, kadın ve üreme sağlığına geleneksel yapının etkisiyle kısmi olarak yansıdığı görülmektedir. Kürtaj yaptıran kadınların artış oranının, doğum kontrol yöntemi uygulayan kadınların diğer illere göre İ.D.G.İ’de çok daha düşük olması bu yorumu destekler niteliktedir.

Uzun yıllardır devam eden ve bölgenin ekonomik, toplumsal ve kültürel anlamda kaderini değiştirmesi beklenen GAP’ın amacı, işleyişi vb. konularda hanelerin bilgi ve haberdar olma düzeyleri çok düşüktür. Şöyle ki:

- İller genelinde görüşülen kişilerin yarısından fazlası GAP’ın ne olduğunu “bilmemektedir.

- GAP'ı bilmeyenlerin oranı Ü.D.G.İ'de en yüksek düzeye ulaşmaktadır.
- GAP'ı bildiğini belirtenlerin oranı ise İ.D.G.İ'de, B.D.G.İ ve Ü.D.G.İ'e göre kısmen daha yüksektir.
- GAP'ı bildiğini belirtenlerin de, GAP'ın amacını ağırlıklı olarak "sulama" olarak ya da "GAP sulama projesidir" şeklinde algıladıkları görülmektedir.
- Hane reisi, kadın ve genç kategorileri açısından ise, her üç gelişmişlik düzeyindeki illerde de GAP hakkında en fazla bilgi sahibi olanlar hane reisleri; en az bilgi sahibi olanlar da kadınlardır.

GAP'ın katkısının tüm bölgeye eşit ve adilane bir biçimde dağılmadığı görüşü çok yüksek oranda paylaşılmaktadır. GAP'ın Bölgeyi kalkındırdığı/modernleştirdiği görüşünde olanlar ise azımsanmayacak bir orandadır. Ancak en önemli eksiklik olarak, GAP ile birlikte işsizliğe bir çözüm üretilememiş olması ifade edilmektedir. Bununla birlikte hane reislerinin yarından biraz fazlası GAP'ın yoksul köylüyü kalkındırdığını ve gelir düzeyini yükselttiğini de düşünmektedir. Dolayısıyla sulamayla ilişkilendirilerek hane reislerinin de GAP'ı öncelikle bir sulama projesi olarak gördükleri hatırlanacak olunursa, hane reisleri tarafından GAP'ın en büyük katkısının "tarımsal üretim artışı" olarak görüldüğü söylenebilir. Ayrıca hane reisleri, GAP'ın mülkiyet ve gelir dağılımını kısmen daha da bozduğunu söylerken, gelenek ve göreneklerin GAP ile birlikte kısmen bozulduğunu düşünenler de bulunmaktadır.

Gençler ise, GAP'ın bölgeye etkilerine ilişkin değerlendirmelerinde 10 yıl gibi yakın bir gelecek için olmasa da, daha uzun vadede hem GAP'ın hem de GAP ile birlikte bölgelerinin geleceğinden fazlasıyla umutludurlar. Gençler, GAP ile birlikte:

- Ulaşım olanaklarının gelişeceğini,
- Tarımsal ürünlerin çeşitleneceğini,
- Sulanabilen toprak miktarının artacağını,
- Bölge'nin kalkınacağını,
- Sağlık ve eğitim hizmetlerinin/olanaklarının artacağını,
- Kadınlara iş olanağı sağlanacağını ve
- Kızların okula katılımının artacağını düşünmektedirler.

İ.D.G.İ'de yaşayan gençlerin, diğer iki gelişmişlik düzeyindeki illerde yaşayan gençlere göre GAP'tan beklentilerinin ve GAP'ın gelecekte ekonomik, toplumsal, kültürel alanlarda bazı şeyleri değiştireceğine olan inançları çok daha fazladır. Ancak GAP, Güneydoğu'nun tüm sorunları için bir çözüm olarak görülmemektedir. GAP'ın bölgenin "kimi

sorunlarını (ekonomik vb.) çözeceği" en yüksek oranda düşünülmektedir. Bununla birlikte, iller arasında:

- GAP'ın Güneydoğu'nun sorunlarını "tümüyle çözeceğini" düşünenlerin oranı İ.D.G.İ'de,
- GAP'ın Güneydoğu'nun "kimi sorunlarını çözeceğini" düşünenlerin oranı B.D.G.İ'de,
- GAP'ın Güneydoğu'nun "sorunlarını çözmeyeceğini" düşünenlerin oranı ise Ü.D.G.İ'de daha yüksektir.

GAP aynı zamanda bölge insanına, özellikle de kadınlara ve gençlere yeni beceriler kazandırmak amacını taşıyan bir projedir. Bu amaçla da çeşitli kursların düzenlenmesi oldukça önemlidir. Ancak, iller genelinde kurslara katılım oranının oldukça düşük düzeyde olduğu görülmektedir.

Buraya kadar yapılan değerlendirmelerden, GAP Master Planı ve bu çalışmanın amacından hareketle öncelikle, GAP'ın Bölge'de sosyo-ekonomik göstergelerde kısmi bir iyileştirme yarattığı, ancak bunun dokuz GAP ili arasında dengeli bir şekilde dağılmadığı söylenebilir. Daha da önemlisi GAP yatırımlarında iller arasında paralellik olmadığı gibi yatırım alanları arasında da bir paralellik bulunmamaktadır. Örneğin, ekonomik yatırımlar İ.D.G.İ'de diğer illere göre ağırlıklı olmakla birlikte, yatırımların sosyal boyutu İ.D.G.İ'de eksik kalmıştır. Nitekim İ.D.G.İ'de tarımda verim ve gelir artışı sağlanmış ancak, doğurganlık oranı düşmemiş, kız çocuklarının okula katılım oranı ise çok artmamıştır. Başka bir deyişle kısmen eğitim vb. sosyal yatırımlarla değiştirilebilecek geleneksel yapıya özgü zihniyet ya da kültürel kodlar varlığını devam ettirmektedir. Ayrıca projenin teknik hedefine ulaşma düzeyi, ekonomik ve sosyal hedeflerine ulaşma düzeyine göre çok yüksektir. Hatta sıralamada sosyal hedefe ulaşma düzeyi son sırada yer almaktadır.

GAP, bölgesel eşitsizliği gidermek amacını taşıyan bir proje olmakla birlikte, bölge içinde iller arasında yatırımların dengeli dağılmaması nedeniyle, iller arasında dengesiz bir gelişmeye yol açmıştır. İ.D.G.İ ve bu kapsamda başta Şanlıurfa olmak üzere GAP ile birlikte çok daha fazla gelişirken, özellikle Ü.D.G.İ bunun çok gerisinde kalmıştır.

Sürdürülebilir kalkınmanın temel bileşenleri olan katılım ve bilgilendirme boyutu projede yeterince etkin kılınamamıştır. Aradan çok uzun yıllar geçmesine rağmen, Bölge'de GAP'ın ve amacının ne olduğunu bilmeyenlerin yüksek oranda olması bunun en somut göstergesidir. Ya da GAP'ın Mardin için ÇATOM, Harran için ise sulama anlamına gelmesi, bir yandan projenin tüm bileşenleri ile Bölge'de uygulamaya geçirilememesinden, diğer taraftan da halk tarafından projenin bütünsel olarak değil de tek bir boyutu ön plana çıkarılarak algılanmasından kaynaklanmaktadır. Bunun yanı sıra bilinçsiz sulamadan dolayı

toprakların tuzlanması/çoraklaşması da bilgilendirme boyutunun eksikliğini çevreye olan bir yansımasıdır.

Bölge'nin kalkınması için GAP kaçınılmaz ve zorunlu bir projedir. Daha da önemlisi Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin ancak devlet eliyle kalkındırılabilceği görüşü yaygındır. Bu nedenle de projenin tüm bileşenleri ile ve tüm bölgeyi kapsayacak şekilde hızla bitirilmesi, gerekli olan mali kaynak desteğinin aktarılması gerekmektedir. Alt yapı hazırlanmadan Kalkınma Ajanslarının devreye sokulmamasına da özen gösterilmelidir.

Ayrıca, gelişmekte olan ve az gelişmiş olan bölgelerde hızlı kalkınma çabaları içinde belirli bir süre devletin yatırımlarının devam etmesi gerekmektedir. Şu anda halk tarafından her şeyin devletten beklenmesi ise sürdürülebilirliğin önünde en büyük engeldir. Bu nedenle uzun dönemde bireylerin sürdürülebilir kalkınmayı gerçekleştirecek şekilde eğitilmesi, donatılması gerekmektedir. Başka bir deyişle süreç içerisinde eğitim yoluyla yapının karşısında güçlü bireyin inşası gerçekleştirilmelidir. Bu da zaten güçlü toplumun inşası olacaktır. Bu nedenle de projenin bölge halkı tarafından benimsenebilmesi ve sahip çıkılabilmesi için katılım ve bilgilendirme boyutuna çok daha fazla ağırlık verilmelidir. Bugüne kadar izlenen yoldan daha farklı katılım ve bilgilendirme yolları denenmeli ve etkin hale getirilmelidir. Bölgeye özgü koşullar nedeniyle başlangıçta yukarıdan aşağıya doğru kalkınma anlayışı ile yola çıkılan bu projede, ancak "güçlü bireyin inşası" ile söz konusu projenin doğrultusu "aşağıdan yukarıya doğru kalkınma yaklaşımına" dönüştürülebilir.

GAP'taki merkezi yapının, daha yerinden yönetim ağırlıklı bir yapıya dönüştürülmesi ve devletin eşgüdümü ve teknik desteği ile bir süre daha hizmet vermeyi sürdürmesi bölge açısından şu aşamada oldukça önemlidir.

Bölge'de büyük toprak sahipliği, başka bir deyişle toprakların dengesiz dağılımı söz konusu olduğundan, özellikle tarımla geçimini sağlayan ve topraksız olan ailelere işledikleri kamuya ait toprağın mülkiyetinin verilmesi de verimliliği artıracaktır. **Özel mülkiyet duygusunu geliştirecek toprak reformunun yapılması bölge için bir zorunluluktur. Bunun için de tapu kadastro işlemlerinin hızlandırılması, toprakların sınıflandırılması sürecinin tamamlanmış olması gerekmektedir.**

Kamu kurum ve kuruluşlar arasında koordinasyon ve işbirliği arttırılmalı, görev alanları ile görev tanımları çok iyi yapılmalı. Ayrıca STK'ların projeye katılımları sağlanmalıdır.

ÇATOM'ların sayısı ve faaliyetleri arttırılmalı ve ÇATOM'larda sadece kadınlara ve gençlere yönelik değil, erkeklere yönelik eğitim çalışmaları da düzenlenmeli.

Son söz olarak, dünyadaki iletişim teknolojilerindeki gelişmeler ve küreselleşmenin etkileri tüm Türkiye'de olduğu gibi Bölge'de de yansımalarını bulmuştur. Dolayısıyla Bölge'de yaşanan tüm gelişmeleri GAP'a bağlamak mümkün değildir. Ancak, güdümlü bir kalkınma modeli olarak GAP'ın, istenilen düzeyde olmasa da etkilerini göz ardı etmek de mümkün değildir. Aslında ekonomik kalkınma temelli bir proje olarak GAP'ın, gerek sürdürülebilirliğini sağlayacak olan insani ögenin güçlendirilmesi gerekse demokratikleştirilmesi, eşitsizliklerin giderilmesi için uluslar arası sosyal amaçlı projelerin bütünleştirilerek mevcut politikanın sürdürülmesinde yarar vardır. Bu anlamda da GAP önemli misyon üstlenmiş bulunmaktadır.

Sosyolojik olarak yapı-birey etkileşim içindedir. Bunlardan birinin katılımındaki yetersizlik, kalkınmanın sürdürülebilirliğinin başlıca tehdididir. Bölge'de daha çok sosyo-ekonomik yapısal dönüşümlerin gerçekleştirilmeye çalışıldığı, birey boyutunun ihmal edildiği, GAP'ın tüm boyutlarıyla bilinememesinden somut olarak anlaşılmaktadır. Oysaki sürdürülebilir kalkınmanın en temel ilkeleri olan katılımcılık, eşitlik, adillik ve insan kaynaklarının gelişimi vb. ilkeleri benimseyen uygulamalara geçilmesi için mastır planda sözü geçen hedeflere yönelik faaliyetleri hızlandırmakta büyük yarar vardır.

IV. BÖLÜM: ÖZET, SONUÇ VE ÖNERİLER

Araştırmanın bulgularından hareketle ulaşılan sonuçlar ve bu çerçevede yapılabilecek öneriler kısaca şu şekilde özetlenebilir:

- Amaçlarından biri bölgeler arasındaki eşitsizliği gidermek olan GAP, uygulama sürecinde Bölge’de, iller arasında eşitsizlik yaratmıştır.
- GAP’ın ne olduğu bölge insanı tarafından yeterince bilinmemektedir. GAP, Şanlıurfa’da yaşayanlar için “sulama”, Mardin’de yaşayanlar için ise ÇATOM anlamına gelmektedir.
- GAP, zamanlama olarak planlandığı şekilde uygulamaya geçirilememiştir.
- Yatırım alanları arasında (enerji, sulama, sosyal vb.) paralellik bulunmamaktadır.
- Terör, bölgede artık kanıksanmıştır. Ekonomik sorunlar terörden çok daha önemli bir sorun olarak önceliğini sürdürmektedir.
- Bölgede yaşanan sosyo-ekonomik sıkıntılar ya da karşılaşılan olumsuzluklar etnik kimliğe sığınarak algılanmaktadır. Bu, GAP’ın algılanış şekline de yansımaktadır. GAP’ın amacı yeterince bilinmediği için GAP’ın da bir asimilasyon aracı olduğu algısı zaman zaman söz konusu olabilmektedir. Söz konusu algının değiştirilebilmesi GAP’ın benimsenmesi ve sürdürülebilirliği açısından da çok büyük bir önem taşımaktadır. Dolayısıyla terör sorununun çözümü için ekonomik yatırımların yanı sıra sosyal yatırımlar ve daha da önemlisi GAP’ın amacının anlaşılması çok önemlidir.
- Kurumlar arası koordinasyon ve eşgüdüm eksikliği bulunmaktadır.
- GAP’ın Bölge’ye bir hareketlilik getirdiği söylenebilir. Ancak belli merkezlere (örn. Şanlıurfa, Diyarbakır, Adıyaman) doğru nüfus akını yaşanmaktadır. Bu da beraberinde sağlıksız ve çarpık kentleşmeyi gündeme getirmiştir. Arsa, ev daire, dükkân/mağaza spekülasyonu gözlenmektedir. Diyarbakır’a ise göçün temel nedeni terördür. GAP ile çok ilişkilendirilememektedir.
- Bölge’de toprak dağılımı dengesiz olduğundan, GAP, özellikle sulamadan yararlanan aileler açısından, zengini daha zenginleştirerek fakiri ise daha da fakirleştirerek mevcut eşitsizliği pekiştirmiştir.
- Planlı bir istihdam politikası bölgeye götürülemediği için. Bu nedenle de göç alan illerde marjinal sektöre yönelme söz konusudur.
- Projenin sürdürülebilirliğinin sağlanması için insan unsurunun güçlendirilmesi gerekmektedir. Şöyle ki, başlangıçta hiç üzerinde durulmayan ancak 1996’dan sonra GAP’ın gündemine giren sürdürülebilir kalkınmanın ilkelerinin ilk uygulandığı proje Birecik Barajı projesi olmuştur. Fakat sürdürülebilirliğin GAP’ın

gündemine girmesi projenin planlanarak uygulamaya geçirilmeye başlamasından çok daha sonra olmuştur. Bu nedenle de projenin başlangıcında bu ilke göz ardı edilmiştir. Oysaki sürdürülebilir kalkınmanın temel ilkesi yukarıdan aşağıya doğru değil, aşağıdan yukarı doğru kalkınmadır. Ancak bu, GAP'ta proje başladıktan sonra gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

- Feodal yapı ve kültürde eskiye oranla bir çözülme olmakla birlikte feodal ilişkilerin varlığı halen devam etmektedir. Özellikle de GAP'ın yatırımlarından en fazla payı alan II. Derecede Gelişmiş İllerde, diğer illere göre feodal yapı etkisini daha fazla hissettirmektedir.

Yukarıda kısaca sıralanan çalışmanın sonuçlarından hareketle, GAP'ın bundan sonraki süreci için şunlar önerilebilir:

- ❖ Güneydoğu sorununa kültürel, psikolojik, sosyal ve ekonomik açıdan bakılmalıdır.
- ❖ Bölge'de yüksek doğurganlık hızı ve hızlı nüfus artışı nedeniyle toplam nüfus içindeki genç nüfusun oranı giderek artmaktadır. Gençlerin, Bölge'nin ve kendilerinin geleceğine ilişkin olarak ailelerine göre kısmen daha umutlu olmaları nedeniyle, Bölge'nin daha da ileriye götürülebilmesi amacıyla, bölgedeki çocuk ve genç nüfus grupları için özel hedef ve politikaların geliştirilmesi gerekmektedir.
- ❖ Bölge'de insan kaynaklarının gelişimi açısından eğitim düzeyinin düşüklüğü önemli bir sorun oluşturmaktadır. Eğitim görme ya da okullaşma oranları dokuz GAP ilinin gelişmişlik düzeyine göre farklılaştığı gibi cinsiyete göre de farklılaşmakta ve bu konudaki eşitsizlik devam etmektedir. Bu açıdan en dezavantajlı olan ve eğitim yatırımlarında öncelik verilmesi gereken iller Mardin, Siirt, Şırnak illeridir. Cinsiyet açısından ise kadınlardır.
- ❖ Vasıfsız işgücü olarak nitelendirilen ve çoğunluğu gençlerden oluşan nüfusun değişen işgücü piyasalarına uyum sağlamasına yönelik işgücü eğitim programları tasarlanmalı ve uygulanmalıdır.
- ❖ Sosyolog, sosyal hizmet uzmanı, rehberlik uzmanı, psikolog vb. sosyal bilimciler ile ziraat mühendisi, veteriner, şehir ve bölge planlama uzmanı vb. meslek grubundaki uzmanların bölgede sayıları artırılmalıdır.
- ❖ Bölge'de, kalkınma sürecine entegre edilememiş olan kadınların eğitim ve sağlık düzeylerinin ve sosyal statülerinin yükseltilmesine özel önem verilmelidir.
- ❖ Kadının istihdamını engelleyici uygulamaların kaldırılması ve istihdama katılımının özendirilmesi yolunda önlemler alınmalıdır.
- ❖ Kadın girişimciliği ve yöneticiliği kapasitesinin güçlendirilmesine yönelik eğitimler ve öncü projeler geliştirilmeli ve uygulanmalıdır.

- ❖ Bölge üniversitelerinde, bölge dışından öğrencileri de çekebilecek nitelikte, yüksek kaliteli programların açılarak toplumsal kutuplaşmanın önüne geçilmelidir.
- ❖ Bölgesel kalkınmanın etkili bir biçimde gerçekleşebilmesi için nüfus hareketlerine yön verilerek, nüfusun merkez köylerde ve orta büyüklükteki kentlerde yoğunlaşmasını sağlayacak özendirici önlemler alınmalıdır.
- ❖ Özellikle Bölge'den daha önce göç etmiş olanlar başta olmak üzere, sermaye sahibi ve nitelikli işgücünün bölgeye çekilmesi özendirilmelidir.
- ❖ Kalkınma hızı ile nüfus artış hızı arasındaki dengeyi dikkate alan, sürdürülebilir kalkınma ilkesine uygun bir nüfus politikası izlenmelidir.
- ❖ Bebek, çocuk ve anne ölümleri oranları ile doğurganlık oranlarını en azından ülke ortalamalarına yaklaştıracı önlemler alınmalıdır.
- ❖ Koruyucu sağlık hizmetleri yaygınlaştırılarak halkın bu hizmetlere ulaşabilirliği artırılmalıdır.
- ❖ Enerji yatırımlarına paralel olarak sulama, ekonomik ve sosyal yatırımlar, Bölge İlleri arasında dengeli bir şekilde dağıtılarak hızla tamamlanmalıdır.
- ❖ Kentsel ve kırsal altyapı hızla geliştirilmelidir. Bu önlem hem Bölge'de sosyal olarak yaşanabilir mekânlar oluşumunu hem de ekonomi için gerekli nitelikli insan gücünün Bölge'ye çekilmesini sağlayacak, ayrıca psikolojik olarak da Bölge halkının kendisine devlet tarafından her türlü imkânın sağlandığına ilişkin inancı da pekiştirecektir.
- ❖ Bölge'de, ekonomik gelişmeye devletin öncülük etmesi bir zorunluluk olarak görülmektedir. Devlet Bölge'deki ekonomik gelişmeyi önleyici altyapı sorunlarını (elektrik iletim hatları vb. gibi) hızla çözmeli, bunun yanında istihdam yaratıcı ekonomik yatırımları da yapmalıdır. Ülkenin diğer bölgelerinde devletin Kamu İktisadi Teşebbüsü (KİT) kurmasına ihtiyaç olmayabilir; ancak sosyal ve siyasal nedenlerle bu bölgede böyle bir ihtiyaç vardır. Devletin bu bölgede stratejik alanlarda yapacağı ekonomik yatırımlar tarımı da destekleyici nitelikte olacak, özel sektör yatırımlarını özendirecek ve terörün en önemli kaynaklarından biri olan kitlesel işsizliği azaltacaktır. Bunun yaratacağı diğer bir etki Bölge'de bir pazarın oluşması olacaktır.
- ❖ Kentsel alanlarda, özellikle göçle oluşmuş mahallelerdeki nüfusun kentsel yaşama entegrasyonu için sosyal hizmetler geliştirilmeli, Toplum Merkezleri/ÇATOM vb. organizasyonlar yaygınlaştırılmalı ve söz konusu merkezlerin her birinde yapı ve ihtiyaç analizi yapacak olan sosyolog istihdam edilmeli.

- ❖ ÇATOM'lar sadece kentlerin yoksul mahallelerinde değil kırsal alanlarda da yaygınlaştırılmalı ve bu merkezlerin nitelikli personel, teknik donanım ve malzeme eksiklikleri giderilmelidir.
- ❖ Toprak dağılımındaki dengesizlik giderilmeye çalışılmayı, topraksız ve az topraklı ailelerin Bölge dışına “mevsimlik tarım işçisi” olarak gidişlerini önleyici yatırım politikaları geliştirilmeli ve bir an önce uygulamaya koyulmalıdır. Gündelik ve mevsimlik tarım işçiliği çocuk-genç iş gücünü de gerekli kıldığından, eğitimin sürekliliğinin önündeki önemli engellerden biridir.
- ❖ GAP çerçevesinde uygulanan projelerin sürdürülebilirliği açısından gelinen noktada izleme ve etki değerlendirmeye yönelik çalışmalar dönemsel olarak ve daha sık aralıklarla yapılmalıdır.
- ❖ GAP çerçevesinde doğa ve insan kaynaklarının geliştirilmesi amacıyla yürütülen planlama, uygulama, izleme ve değerlendirme çalışmaları yöre insanının katılımı ile yapılmalıdır.
- ❖ GAP'ın ve amacının ne olduğu konusunda bölge insanı daha fazla bilgilendirilmelidir. Bilgilendirme sürecinde ise, bu güne kadar izlenen yollardan daha farklı yollar geliştirilmeli ve denenmelidir.

KAYNAKÇA

- AKŞİT, Bahattin vd.
1993 **GAP Bölgesi Nüfus Hareketleri Araştırması**, Ankara: GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı
- Ankara Sanayi Odası
1994 “GAP Envanteri: Yolun Üçte Birindeyiz”, **ASOMEDYA**, Ankara: Ankara Sanayi Odası Yayını, s.27-42.
- AŞIK, Danyal
1988 “Kalkınmada Öncelikli Yörelere İlişkin Yatırım ve Teşvik Politika ve Uygulamaları”, **GAP: Güneydoğu Anadolu Projesi 1. Urfa-Harran Kalkınma Sempozyumu Kitabı** (Der. Ali İhsan Bağış) Ekonomik Kalkınma Ajansı (EKA), Ankara: Türkiye Ziraat Donatım Kurumu Yayını.
- BM Kalkınma Programı
2001 **İnsani Gelişme Raporu**, Ankara: Birleşmiş Milletler Türkiye Temsilciliği.
- BÜYÜKTAŞ, Abbas
2007 “Türkiye’de Bölgesel Gelişme ve Bölgesel Planlama”, **Ekodiyar**, **Ekodiyar**, Sayı:10, Yıl:2, s. 43-53.
- Cumhuriyet Gazetesi
2004 “Halk GAP’ı Bilmiyor”, s.1,8.
- Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası
2007 “Bölge Sorunları Cumhurbaşkanına İletildi”, **Ekodiyar**, Sayı:10, Yıl: 2, s. 6-7.
- DOĞANAY, Filiz
1993 “Ulusal Planlama İçinde Yeniden Yerleşim Politikaları”, (Yayınlanmamıştır).
- GAP BKİB
1994 **GAP Bölgesi Nüfus Hareketleri Araştırması**, Ankara: ODTÜ Sosyoloji Bölümü.
- GAP BKİB
1998 **Birecik Barajından Etkilenen Nüfusun Yeniden Yerleşimi, İstihdamı ve Ekonomik Yatırımları İçin Planlama ve Uygulama Projesi**, Ankara: Afşaroğlu Matbaası.
- GAP BKİB
2002 **Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma Planı Ana Rapor**, Cilt:2, Ankara.
- GAP BKİB
Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge

- 2002 **Kalkınma Planı Uygulama Programı**, Cilt:3, Ankara.
- GAP BKİB 2002 **Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma Planı Yönetici Özeti**, Cilt:1, Ankara.
- GAP BKİB 2004 **GAP Son Durum Raporu**, Ankara: GAP BKİB Yayını.
- GAP BKİB 1993 **GAP Sulama Sistemlerinin İşletme-Bakım Yönetimi Projesi Sosyo-Ekonomik Çalışma**, Ankara: ODTÜ Sosyoloji Bölümü.
- GAP BKİB 1995 **Güneydoğu Anadolu Projesi Sosyal Eylem Planı**, Ankara: GAP BKİB Yayını.
- GAP BKİB-UNDP 1995 **Sürdürülebilir Kalkınma ve Güneydoğu Anadolu Projesi Semineri Raporu**, Cilt:1, Ankara: GAP BKİB Yayını.
- GAP BKİB 2009 <<http://www.gap.gov.tr>>, (13.09.2009).
- GÖKÇE, Birsen 1997 "Güneydoğu Anadolu Sorunu", **Türkiye Sorunlarına Çözüm Konferansı-1 Bildiri Kitabı**, Cilt:1, Ankara: T.C Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Yayını.
- GÖKÇE, Birsen ve PARLAK, İsmet 2005 **Öncesi ve Sonrasıyla Keban Barajı: 30 Yıl Sonra Ağın ve Köylerinin Sosyo-Ekonomik Durumu**, Ankara: Sosyoloji Derneği Yayınları.
- GÖKÇE, Birsen vd. 2006 **Suyun Öteki Yüzü: GAP Bölgesi Baraj Göl Aynasında Kalacak Yörelerde İstihdam ve Yeniden Yerleştirme Sorunları Araştırması (Haziran 1994)**, Ankara: Sosyoloji Derneği Yayınları.
- GÖKÇE, Birsen 2007 **Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Toplumsal Kurumlar**, 3. Baskı, Ankara: Savaş Yayınevi.

- GÖKÇE, Birsen
2008
“Birecik Barajı Yöresi Sürdürülebilir Kalkınma Deneyimi”, **Ruşen Keleş’e Armağan: Yerellik ve Politika**, (Der. Ayşegül Mengi), Ankara: İmge Yayınları, s.141-163.
- GÖKÇE, Birsen
2008
“Birecik Barajı’ndan Etkilenen Nüfusun Yeniden Yerleşimi, İstihdamı ve Ekonomik Yatırımlar İçin Planlama ve Uygulama Projesi”, **Sosyoloji Araştırmaları Dergisi/Journal of Sociological Research**, Sayı:2, Cit:11, s. 183-201.
- GÜLER PARLAK, Zuhâl
2006
Suya Batan Güneş: Samsat, Ankara: Turhan Kitabevi.
- GÜLER PARLAK, Zuhâl
2007
Yaşamın Suyla Dansı: Barajlar ve Sürdürülebilir Kalkınma, Ankara: Turhan Kitabevi.
- HÜNEE
2006
Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması, Ankara.
- LEWIS, Bernard
1993
Modern Türkiye’nin Doğuşu (Çev. Metin Kıratlı), 5. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Milli Eğitim Bakanlığı
1993
İstatistikler, Ankara: MEB Yayınları.
- ÖKTEN, Şevket
2006
“GAP Bölgesi’nin Sosyo-Kültürel ve Yapısal Özelliklerinin Aile Yapısına Etkileri”, **Aile ve Toplum**, Yıl:8, Cilt:3, Sayı:9, s.23-34.
- ÖZAKINCI, Cengiz
2009
“Etnik Köken Sorunu”, **Bütün Dünya**, s.31-41.
- ÖZASLAN, Metin
2005
“Güneydoğu Anadolu Projesi ve Sosyo-Ekonomik Gelişme”, **TMMOB GAP ve Sanayi Kongresi**, Ankara.
- Radikal Gazetesi
2007
“Urfa’da Moda: Altın Telefon”.
- RICHARDSON, Matthew
1995
Güneydoğu Anadolu’nun Sürdürülebilir Kalkınma Potansiyeli, Ankara: TES-AR Yayınları, Ankara.

- SALTIK, Ahmet vd.
1994
GAP Bölgesi'nde Kadının Statüsü ve Kalkınma Sürecine Entegrasyonu Araştırması, Ankara: GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı.
- SENCER, Muzaffer
1991
"Türkiye'de Kalkınma Stratejileri ve Planlama Süreci", **Amme İdaresi Dergisi**, XXIV, Sayı 4, s.25-53.
- SENCER, Muzaffer vd.
1993
GAP Bölgesi'nde Toplumsal Değişme Eğilimleri Araştırması, Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası.
- T.C. Bayındırlık ve İskân Bakanlığı
2009
"Bölgesel Eşitsizlik, Yerel Kalkınma ve Rekabet Edebilir Kentler Komisyonu Raporu-8", **Kentleşme Şurası 2009**, Ankara: Bayındırlık ve İskân Bakanlığı.
- Türkiye İstatistik Kurumu
2003
2000 Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Ankara: TÜİK Yayınları.
- USİAD
2008
GAP Raporu: GAP'ta Ne Oldu! Bölgede Ekonomik, Stratejik ve Siyasal Gelişmeler, (Ed. Dursun Yıldız) Ankara: Ulusal Sanayici ve İş Adamları Derneği Yayını.
- YALVAÇ, Mehmet
1999
GAP: Adıyaman İlinde Su Altında Kalan Yörelerde Sosyolojik Bir Araştırma, Malatya: Nizam Matbaası.

KONU İLE İLGİLİ DİĞER KAYNAKLAR

- AKBULUT, İlhan 1997 **Güneydoğu Anadolu**, İstanbul: Cem Ofset.
- AKGÜNDÜZ, Ahmed 1994 **Güneydoğu Meselesi ve Çözüm Yolları**, İstanbul: Osmanlı Araştırma Vakfı.
- AKSOY, Mustafa 1996 **Kültür Sosyolojisi Açısından Doğu Anadolu: Metodoloji, Kültür, Sosyoloji**, İstanbul: Tarih ve İslam Araştırma Vakfı.
- BAĞIŞ, Ali İhsan (Der.) 1988 **Güneydoğu Anadolu Projesi 1. Urfa-Harran Kalkınma Sempozyumu**, Türkiye Zirai Donatım Kurumu Yayını, Ankara.
- BAĞIŞ, Ali İhsan (Ed.) 2002 **GAP: 2. Urfa-Harran Kalkınma Sempozyumu (1998)**, Ankara: H.Ü. Hidropolitik ve Stratejik Araştırma Merkezi Yayını.
- BAYKAM, Bedri 1996 "Güneydoğu Raporu" **Strateji Dergisi** s.87 Ankara.
- BEŞİKÇİ, İsmail 1969 **Doğuda Değişim ve Yapısal Sorunlar (Göçebe Alikan Aşireti)**, Ankara: Doğan Yayınevi.
- BEŞİKÇİ, İsmail 1970 **Doğu Anadolu'nun Düzeni, Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller**, İstanbul: E Yayınları.
- BİLGİLİ, Ahmet (Ed.) 1997 **Sosyal Bilimler Kavşağında Doğu ve Güneydoğu Anadolu**, Van: Van Valiliği ve Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayını.
- Devlet Planlama Teşkilatı 1979 **Doğu ve Güneydoğu Anadolu İlleri Gezi Raporu**, Ankara: DPT Yayını.
- Devlet Planlama Teşkilatı 1988 **Sınır Aşan Sular, Fırat-Dicle Havzası ve Güneydoğu Anadolu Projesi**, Ankara: DPT Yayını.
- Devlet Planlama Teşkilatı 1990 **Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), Master Plan Nihai Raporu**, Ankara: DPT Yayını.
- EVRENSEL, Hakan 1997 **Güneydoğu'dan Öyküler II**, 5. Baskı, Ankara: Ümit Yayınları.

- FAZLIOĞLU, Aygöl
2008
“GAP Bölgesi’nde Kadın İstihdamının Önündeki Engeller ve Çözüm Önerileri”, **Sosyoloji Araştırmaları Dergisi/Journal of Sociological Research**, Cilt:11, Sayı:1, s. 72-94, Ankara.
- FAZLIOĞLU, Aygöl
2008
“Social Dimension in Regional Development: GAP Experience of Turkey’s Southeastern Anatolia”, **Regional Planning and Sustainable Development Conference**, Suriye.
- GAP BKİB
1991
Şanlıurfa Gecekondulu Yerleşimlerinde İyileştirme, Yasallaştırma ve Altyapı Projesi, Ankara: GAP BKİB Yayını.
- GAP BKİB
1991
Ekonomik Kalkınma Ajansı (EKA) İçin Model Etüdü, Ankara: GAP BKİB Yayını.
- GAP BKİB
1992
GAP Tarımsal pazarlama ve Ürün Deseni Araştırması, Ankara: GAP BKİB Yayını.
- GAP BKİB
1993
GAP ve Sanayi Sempozyumu, Ankara: GAP BKİB Yayını.
- GAP BKİB
1994
GAP 1993 Durum Raporu, Ankara: GAP BKİB Yayını.
- GAP BKİB
1995
GAP Sosyal Eylem Planı, Ankara: GAP BKİB Yayını.
- GAP BKİB
1996
GAP’IN Türkiye ve Dünya Tarımı İçindeki Yeri ve Önemi, Ankara: GAP BKİB Yayını.
- GAP BKİB
2001
GAP Bölgesi Kırsal Kalkınmasında Kooperatifçilik ve Diğer Örgütlenme Modelleri, Ankara: GAP BKİB Yayını.
- GAP BKİB
2002
Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi Köye Dönüş ve Rehabilitasyon Alt Bölge Gelişme Planı, Ankara: GAP BKİB Yayını.
- GAP BKİB
2002
GAP Bölgesi’nde Faaliyet Gösteren Sanayi İşletmelerinde Üst Düzey Yöneticilerin Profilleri, Ankara: GAP BKİB Yayını.

- Genç İş Adamları Derneği 1989 **Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP): Gerçekler, Sorunlar, Beklentiler**, İstanbul: Genç İşadamları Derneği.
- GÖKÇE, Birsen 1996 "Güneydoğu Anadolu Sorunu", **Strateji Dergisi**, Ankara.
- KIŞLALI, Mehmet Ali 1996 **Güneydoğu: Düşük Yoğunluklu Çatışma**, Ankara: Ümit Yayınları.
- KOÇAK, Servet 1997 **Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi İşletmeleri**, Ankara: KOSGEP.
- KOÇAS, M. Said 1990 **Kürtlerin Kökeni ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği**, İstanbul: Kastan Yayınları.
- Milli Eğitim Bakanlığı 1991 **GAP Bölgesel Eğitim İstihdam ve İşgücü Planlaması Araştırması**, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayını.
- ODABAŞI, Yılmaz 1994 **Güneydoğu'da Gazeteci Olmak**, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- OTYAM, Fikret 1982 **Ha Bu Diyar: Doğu'dan Gezi Notları**, İstanbul: Adam Yayınları.
- ÖGEL, Bahaeddin 1986 **Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Önal, Ayşe 1994 **Kan Görmeyi Sevmem: Yaşanmış Güneydoğu Öyküleri**, İstanbul: Altın Kitaplar.
- ÖZDAĞ, Ümit 1995 **Güneydoğu Anadolu Bölgesinde ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan Batı'ya Göç Edenlerde Kültürel Yapı ve Kültürel Kimlik Sorunu**, Ankara: Türkar Yayınları.
- ÖZER, Ahmet 1998 **Modernleşme ve Güneydoğu**, Ankara: İmge Yayınları.
- SARAÇOĞLU, Hüseyin 1989 **Doğu Anadolu Bölgesi**, İstanbul: MEB Yayınları.
- SÖNMEZ, Mustafa 1992 **Doğu Anadolu'nun Hikayesi: Ekonomik ve Sosyal Tarih**, Ankara: Arkadaş Yayınları.

- ŞEKER, Murat
1987
Güneydoğu Anadolu Projesi: Sosyal ve Ekonomik Sorunlar, Ankara: V Yayını.
- ŞELLİ, Ferhat
ve
FAZLIOĞLU Aygöl
2006
“Social Parameters of Woman Labour in GAP Region”, **Second International Conference on Women’s Studies**, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti.
- TEKİNEL, Osman
1990
Tarım, Orman ve Köy İşleri Bakanlığı Üniversiteler İşbirliği Toplantısı, Adana: Çukurova Üniversitesi Yayını.
- TİSK
1994
Güneydoğu Sorunu İle İlgili Görüşler, Ankara: Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu Yayını.
- TOBB
1993
Güneydoğu Anadolu Projesi’nin Tarımsal Boyutu, Çözüm Gerektiren Öncelikli Sorunlar, Ankara: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği.
- TÜRKDOĞAN, Orhan
1998
Güneydoğu Kimliği, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Türkiye Ticaret Odaları
1967
Doğu Anadolu’yu Kalkındırma Sorunları Semineri, Ankara: Türkiye Ticaret Odaları.

